

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
КРИВОРІЗЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
Факультет географії, туризму та історії
Кафедра історії

««Допущено до захисту»»

Завідувач кафедри

_____ Н. А. Печеніна

(підпис) (прізвище, ініціали)

«__» _____ 20__ р.

Реєстраційний № _____

«__» _____ 20__ р

БУЗЬКЕ КОЗАЦЬКЕ ВІЙСЬКО НА КРИВОРІЗЬКІ
(НА МАТЕРІАЛАХ КРИВОРІЗЬКОГО МІСЬКОГО
ІСТОРИКО-КРАЄЗНАВЧОГО МУЗЕЮ)

Кваліфікаційна робота
студента групи ЗІм-17
ступінь вищої освіти: магістр
спеціальності 014.03. Середня освіта
(Історія)
Довгорученка Сергія Миколайовича

Керівник: кандидат філос. наук,
старший викладач
Панафідін Ігор Олексійович

Оцінка:

Національна шкала _____

Шкала ECTS _____ Кількість балів _____

Голова ЕК _____

Члени ЕК _____

ЗАПЕВНЕННЯ

Я, Довгорученко Сергій Миколайович, розумію і підтримую політику Криворізького державного педагогічного університету з академічної доброчесності. Запевняю, що ця кваліфікаційна робота виконана самостійно, не містить академічного плагіату, фабрикації, фальсифікації. Я не надавав і не одержував недозволену допомогу під час підготовки цієї роботи. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають покликання на відповідне джерело.

Із чинним Положенням про запобігання та виявлення академічного плагіату в роботах здобувачів вищої освіти Криворізького державного педагогічного університету ознайомлений. Чітко усвідомлюю, що в разі виявлення у кваліфікаційній роботі порушення академічної доброчесності робота не допускається до захисту або оцінюється незадовільно.

Сергій Довгорученко

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ	4
ВСТУП	5
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ, ДЖЕРЕЛОЗНАВЧІ ТА МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМИ БУЗЬКОГО КОЗАЦЬКОГО ВІЙСЬКА НА КРИВОРІЖЖІ	8
1.1. Джерела з історії Бузького козацького війська	8
1.2. Історіографія проблеми Бузького козацького війська	13
1.3. Теоретичні засади дослідження проблеми Бузького козацького війська на Криворіжжі	17
Висновки до 1 розділу	19
РОЗДІЛ 2. БУЗЬКЕ КОЗАЧЕ ВІЙСЬКО У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХVІІІ СТ.	21
2.1. Виникнення Бузького козацького війська	21
2.2. Військова слобода Кривий Ріг як поселення бузьких козаків	31
Висновки до 2 розділу	38
РОЗДІЛ 3. БУЗЬКЕ КОЗАЧЕ ВІЙСЬКО НА КРИВОРІЖЖІ У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТ.	40
3.1. Ліквідація Бузького козачого війська і перетворення козацької слободи Кривий Ріг на військове поселення	40
3.2. Занепад військового поселення Кривий Ріг	48
Висновки до 3 розділу	52
ВИСНОВКИ	54
СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ	59
ДОДАТКИ	61

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

ДАХО – Державний архів Херсонської області

ЗООИД – Записки Одесского Общества Истории и Древностей

ПСЗРИ – Полное собрание законов Российской империи

ст. – століття

рр. – роки

ВСТУП

Актуальність теми. Регіон Криворіжжя є Батьківщиною українського козацтва, де виникали осередки козацького війська: Бузького, Чорноморського, Катеринославського та інших. Формування українського козацтва відбувалось за рахунок місцевого населення, що стало базою для становлення українського народу і його боротьби за незалежність впродовж наступних століть. Російсько-турецькі війни другої половини XVIII ст. стали показником того, що українське козацтво – це доволі боєздатна військова одиниця, яка намагалась зберегти волелюбність та автономність українських земель, хоча і перебувала у складі Російської імперії.

Бузьке козацьке військо сформувалось із представників різних народностей, які проживали в Російській імперії: українців, сербів, болгар, молдаван та інших народностей, проте носило назву українського топоніму – річки Буг і використовувало українську військову символіку, послуговувалося військовою ієрархією та зброєю. Бузькі козаки не тільки захищали кордони Російської імперії, але й намагались зберегти військовий дух українського козацтва, неодноразово повставали проти свавілля імперської влади, що і стало причиною їх розформування і перетворення на російську регулярну кінноту.

Вивчення історії Бузького козацького війська на матеріалах Криворізького історико-краєзнавчого музею дозволяє пов'язати історію Криворіжжя з історією козацтва і представити її як історію боротьби за незалежність, а також розглянути проблему козацтва з врахуванням місцевої специфіки краю і суттєво розширити межі розуміння історії Криворіжжя, яка є складовою історії України.

Мета кваліфікаційної роботи полягає у тому, щоб на основі опрацювання джерел і літератури, присвячених Бузькому козацькому війську, та використовуючи матеріали Криворізького історико-краєзнавчого музею розкрити й охарактеризувати складні процеси формування та існування Бузького козацтва як військової одиниці в контексті історії Криворіжжя.

Поставлена мета передбачає вирішення **дослідницьких завдань**:

- ознайомитись із науковою літературою і джерелами з проблеми Бузького козацького війська та проаналізувати історіографічну традицію розгляду його як військової одиниці на Криворіжжі;
- простежити, які етапи діяльності Бузького козацького війська відносяться до регіону Криворіжжя, як це вплинуло на розвиток міста Кривий Ріг;
- дослідити, яким чином Бузьке козацьке військо зберігало козацькі традиції і функціонувало згідно традицій українського козацтва;
- визначити, які фактори привели до знищення Бузького козацького війська та що привело до занепаду військового поселення Кривий Ріг.

Об'єктом дослідження є історія Бузького козацького війська.

Предмет дослідження – діяльність Бузького козацького війська на Криворіжжі.

Хронологічні межі дослідження охоплюють другу половину XVIII – першу половину XIX ст.

Географічні межі окреслені територією Середнього та Нижнього Подніпров'я та Побужжя.

Наукова новизна результатів кваліфікаційної роботи полягає у наступному:

1. Систематизовано джерела та історичні праці істориків і краєзнавців, в яких розкривається проблема діяльності Бузького козацтва на Криворіжжі в другій половині XVIII – першій половині XIX ст.

2. Діяльність Бузького козацького війська (особливо у першій половині XIX ст.) пов'язано з регіоном Криворіжжя, при цьому аспект функціональності козацтва було зосереджено на збереженні козацьких традицій.

Практичне значення дослідження полягає у тому, що результати роботи можуть бути використані при підготовці навчально-методичних матеріалів до підготовки курсів з історії України, вивченні тем, присвячених козацтву, історії рідного краю.

Структура роботи. Кваліфікаційна робота складається зі вступу, трьох розділів, семи підрозділів, висновків до розділів та загальних висновків, списку використаних джерел та літератури і додатків.

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ, ДЖЕРЕЛОЗНАВЧІ ТА МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМИ БУЗЬКОГО КОЗАЦЬКОГО ВІЙСЬКА НА КРИВОРІЖЖІ

1.1. Джерела з історії Бузького козацького війська.

Історія Бузького козацького війська зосереджена в різних архівних установах. Безпосередню цікавість з точки зору досліджуваної нами теми представляють документи фонду 14 Державного Архіву Херсонської області України. Саме в цьому архівному фонді, як зазначає відомий дослідник Бузького козацького війська Олександр Коник, розташовуються документи що стосуються: «аспектів територіального розміщення поселень бузьких козаків та кількості мешканців чоловічої статі в цих поселеннях». Матеріали ці стосуються в основному питань забезпечення землею Бузького козацького війська і дотичних до цієї проблематики питань, оскільки цей фонд має назву "Херсонська губерньська креслярня"» [22, с. 179].

Різноманітні матеріали з фонду 14 ДАХО також представлені у роботі відомого українського історика Олексія Паталахи «Від Січі до Чорноморії: Запорозьке та Чорноморське козацтво в російсько-турецьких війнах другої половини XVIII століття». Зокрема велику цікавість для вивчення історії міста Кривий Ріг представляють такі документи, що представлені в даній науковій розвідці:

1) Білети щодо роздачі земель за військову службу – генерал-майору Ф.А.Чорбі в межах річок Бокова та Боковенька, прапорщику Чарикову в межах річок Водяної та Каменки та інших;

2) Імператорські накази Катерини II про правовий статус колишніх запорозьких козаків, накази з Новоросійської губерньської канцелярії у наявну межеву експедицію.

3) Рапорти межевщиків стосовно розподілу земель генерал-губернаторам та губерньським канцеляріям, зокрема рапорт від полковника Синельнікова або прапорщика Федорова [35, с. 280-320].

Також доповнюють тему Бузького козацького війська документи з наукової праці Олексія Паталахи «Станиці над Бугом. Історія Бузького козацького війська 1769-1817 рр.» які представлені архівними документами з фонду 14 Державного Архіву Херсонської області України. Велику цікавість пов'язану з невідомою історією Криворіжжя викликає «Наказ про земельні суперечки бузьких козаків та Херсонського пікінерного полку», де як раз і є відомості про територіальний конфлікт між регулярними російськими кіннотниками – Херсонського пікінерного полку та волелюбними бузькими козаками. Цей документ і свідчить про бажання українського козацтва займати по природному праву свої території, які завжди були козацькими, тому право на володіння своєю землею постійно доводилось захищати будь-якими засобами [36, с. 191-197].

Законодавчі акти, що стосуються імператорських наказів стосовно Бузького козацького війська ми знаходимо у трьох зібраннях Повного Зводу Законів Російської імперії, в яких знаходяться вказівки стосовно організації та створення Бузького козацького війська, його діяльності та розформування і перетворення бузьких козаків на військових поселян. Цю доволі велику кількість документів можна розділити на 2 групи:

1) Накази, що стосуються створення та діяльності Бузького козацького війська, різні питання питання комплектації та формування їх як регулярної російської кінноти:

1) За № 26.481 від 26 жовтня 1816 року: «Именной указ, объявленный в приказе Начальником Главного Штаба. Об именовании Украинской казачей дивизии Украинскою уланскою» [1, с. 1037].

2) За № 27.203 від 31 грудня 1817 року: «Именной указ, Данный Начальнику Главного Штаба. О разделении остальных двух полков Украинской уланской дивизии на четыре» [2, с. 593].

3) За № 27.0821 від 8 жовтня 1818 року «Именной указ, Данный Начальнику Главного Штаба. О сформировании Бугской уланской дивизии» [3, с. 100-101].

II) Документами, що свідчать про доволі складну долю бузьких козаків, які стали бузькими уланами, а також про подальше розформування військових поселень (зокрема і в регіоні Криворіжжя) є наступні накази:

1. За № 20.754 «Именной указ, данный Сенату. – Об обращении бывших Бугских козаков Николаевской губернии, в уездах Елисаветградском, Ольвиопольском и Херсонском воводворенных в первобытное их состояние с присовокуплением к ним Болгар, на их землях поселившихся» [4, с. 589-596].

2. За № 2497 «Именной указ, данный министру финансов об исключении из казенных именных, назначенных в состав Военного поселения, некоторых селений, находящихся в Херсонской губернии» [6, с. 167-169].

3. За № 27149 «Именной указ, объявленный Инспектору резервной кавалерии Управляющим Военным министерством. О присоединении к 9 округу Новороссийского военного поселения казенных селений: Лозоватки, Костромского, Вшивого, с переименованием сего последнего в Покровское, и образовании при этом округе волости» [5, с. 167-169].

Також цікаві відомості про діяльність Бузького козацького війська можна дізнатись в різних звітах, наприклад у «Звіті про військові поселення за 1824» в яких описується стан бузьких козаків, що стали військовими поселенцями: це звіти про стан фінансових капіталовкладень міністерства фінансів, різні описи господарських споруд у поселеннях, стан начальних закладів та стан військової підготовки в них, що безумовно є цінним і для історії Криворіжжя [8, с. 2-3].

Про опір бузьких козаків царській владі, стан озброєння та реманенту військових поселенців, зокрема розташованих і на Криворіжжі можна дізнатись з наказів російського імператора Олександра I (1777-1825) та начальника військових поселень графа О.А. Аракчеєва (1769-1834) [10].

Цінним джерелом також є «Статистическое обозрение расходов на военные потребности с 1711 по 1825 год», в якому простежуються податки місцевого населення на армію в Російській імперії. Зокрема, цікавими є данні по Херсонській та Катеринославській губернії за період другої половини XVIII-першої чверті XIX ст. [11].

Величезний пласт роботи стосовно боротьби Бузького козацького війська проти військових поселень, функціонування їх в системі «аракчєєвщини» та занепад – представляють наукові розвідки української дослідниці В.Л. Цубенко. Так у збірнику документів: «Документи з історії військових поселень України» дослідниця подає оригінальні документи стосовно перетворення Бузького козацького війська на військові поселення Бузьких уланських полків, тобто легкокіннотних частин регулярної Російської імператорської армії. Вельми цінними для історії Криворіжжя є наприклад документ № 27 «Перші вісім округів Новоросійського воєнного поселення», що представляє собою статистичний опис військових поселень: географічне розташування, опис клімату, ґрунтів, розподіл поселенців по військовим округам. Так, Кривий Ріг відносився до ІХ округу 3 волості, разом з навколишніми поселеннями Широком та Шестернею [48, с. 212].

Місцева специфіка джерел щодо проблеми бузького козацтва та виникнення міста Кривий Ріг представлена у низці видань історико-краєзнавчого характеру.

Безцінним джерелом з історії міста Кривий Ріг та діяльності Бузького козацтва є дореволюційний журнал «Записки Императорского Одесского Общества Истории и Древностей», який видавався з 1844 по 1919 рік і налічує 33 томи. Там, за свідченням О. Мельника: «У багатьох випусках безпосередньо згадується наш регіон. Так, у томі 2 (1850) опубліковано працю Гавріла, архієпископа Херсонського і Таврійського “Хроніко-історичний опис церков епархій Херсонської і Таврійської”, де сказано про існування церкви у Кривому Розі у 1761. У томі 3 (с. 286) вказується, що Катерина II побувала у Кривому Розі 3 червня 1787 року» і багато інших матеріалів [29, с. 293].

Також доволі фундаментальною є робота О.О Мельника у співавторстві з І.О Стеблиною – «Нариси з історії Криворіжжя з найдавніших часів до 1800 року», яка відтворює картину заселення Криворіжжя починаючи від середнього палеоліту (60-50 тисяч років тому) до часу колонізації його запорозькими козаками в XVII-XVIII століттях. У «Нарисах» широко представлені карти,

схеми, статистичні таблиці, архівні документи, що представляє велику наукову цінність для дослідження історії нашого краю [30, с. 84-113].

Цікавим джерелом з історії Кривого Рогу є збірник документів, що представлені в роботі краєзнавця О.Петрова «Первоисточники – чистые родники». Серед них є доволі цікавим документ з Державного Архіву Одеської області України, що датований квітнем 1854 року, розташований у фонді № 22: «Зі Штабу Інспектора Резервної Кавалерії по Генеральному Штабу в місті Кременчуг направлений наказ про доставку зразків руди та цегли, які знайшли в балці Логвинівій та селищі Кривий Ріг. Таких зразків три пуда (приблизно 48 кг) було відправлено Дійсному члену Російського імператорського товариства сільського господарства Південної Росії» [38, с.100]. Тобто, можна зазначити, що наукові розвідки з метою здобуття цінних матеріалів та копалин проводились і під час військових поселень у Кривому Розі.

Другий том роботи «Первоисточники – чистые родники» теж, представляє велику цікавість для істориків та краєзнавців, оскільки він присвячений заснуванню поселення Кривий Ріг та його становленню як промислового осередка Наддніпрянської України. Зокрема викликає цікавість документ, що освітлює діяльність Кошу Нової Січі, датований 21 квітня 1770 року, (де згадується Кривий Ріг?!): «Козакам усім по можливості збиратись в річці Саксагань до Кривого Рогу» [39, с. 9].

Велику наукову цінність представляють джерела з усної історії Криворіжжя – це різноманітні фольклорні матеріали у формі легенд, переказів, байок, казок, анекдотів. Одна із таких збірок «Савур-могила» представляє собою наукову цінність для історії Криворіжжя. Оскільки там зібрані матеріали вказують на козацьку сутність нашого краю, наприклад «Кривий Ріг» або «Весели Терни», хоча потрібно відноситись з певною засторогою до цих легенд, все ж таки вони доволі непогано передають специфіку нашого козацького минулого хоча і у незвичній формі [42, с. 217-219].

Також доволі цінною є збірка топонімічних легенд з історії Криворіжжя та інших регіонів Придніпров'я «Придніпров'я рухається та тече», яку зібрав

М.С. Богомаз. Наукова праця доволі широко розкриває контекст назв річок і селищ Подніпров'я від прадавньої історії до сучасності і представляє собою певний аналіз краєзнавчої історії через герменевтичну практику аналізу топонімів. Зокрема велику цікавість викликають статті про річки Інгулець, Саксагань, станцію Вечірній Кут та інші [14, с.44; с.342; с. 368].

Таким чином, джерелознавча традиція розгляду нашої теми представлена різними джерелами: наказами, рапортами, статистичним таблицями та описами, усною джерельною базою: переказами, легендами, байками, анекдотами та іншими.

1.2. Історіографія проблеми Бузького козацького війська

Історіографія досліджень історії міста Кривий Ріг та пов'язаність його з Бузьким козачим військом є не достатньо дослідженою. Окрім питання точного датування виникнення поселення Кривий Ріг, є багато аспектів історії нашого краю, які ще доведеться розкривати історикам та краєзнавцям, зокрема це стосується історії бузького козацтва та його ролі в історії Криворіжжя.

Щодо класифікації наукових праць нашої теми, то її можна розподілити за двома групами історичних досліджень:

- 1) Праці, що стосуються безпосередньо наукової проблеми бузького козацтва та його діяльності;
- 2) Праці, що стосуються історії міста Кривого Рогу, його виникнення, функціонування та перетворення його на промислового гіганта.

Першою роботою, що на наш погляд описує багатостраждальну історію бузького козацтва є робота М. Аркаса «Історія України-Русі», в якій автор аналізує складні суспільно-політичні процеси в Україні, докладно описує події другої половині XVIII – першої половини XIX ст., що призвели до знищення козацтва, та інкорпорацію його у регулярні підрозділи російської імператорської армії [12].

Фундаментальною працею з історії українського козацтва є 3-ох томне дослідження Д.М. Яворницького «Історія запорозьких козаків», в якій автор

намагався показати весь існуючий світ козацтва: історію його виникнення та діяльності, географію поселень та побут, духовну та матеріальну культуру, військове мистецтво, зброю, уклад життя та правові норми, тобто все що складало макро та мікросвіт козака [50].

Новітніми поглядами, що відтворюють багатостраждальну історію козацтва є роботи відомої української дослідниці О. Б. Бачинської. Зокрема, треба відмитити її знакову монографію «Козацтво в “післякозацьку добу” української історії (кінець XVIII-XIX ст.)», в якій авторка намагається проаналізувати складний шлях вільнолюбної української спільноти в умовах зростання тиску на українське суспільство в вище зазначений період [13].

Новітніми працями, що описують історію бузьких козаків, як таких, що були відносно самостійними військовими формуваннями, які намагались зберегти козацькі вільності та свободи є праці українського історика Олексія Паталахи. Так у своїй роботі: «Від Січі до Чорноморії: Запорозьке та Чорноморське козацтво в російсько-турецьких війнах другої половини XVIII століття» історик докладно аналізує трансформацію вільнолюбного козацтва в іррегулярні та регулярні частини російської імператорськ армії, зазначаючи, що козацтво намагалось зберегти свої військові традиції, тим самим залишаючись осередком української державної традиції, виступаючи при цьому певним зберігачем української автономії та культури [35].

В іншій науковій праці: «Станиці над Бугом. Історія Бузького козацького війська 1769-1817 рр.», яка в певному сенсі є продовженням тематики козацтва в другій половині XVIII – першій чверті XIX ст., автор простежує складну історію бузького козацтва. Докладно в роботі описується історія виникнення козацтва, його військові традиції та озброєння, участь у російських війнах другій половині XVIII – першій чверті XIX ст., опір перетворенню козаків на військових поселенців [36].

Доповнює цінними дослідженнями на тему військової історії козацтва і сучасний український історик Я. Тинченко. Так у своїй праці «Від козаків до гусарів. Як було зламано козацькі традиції у XVIII ст.» він простежує нелегку

долю українського козацтва в другій половині XVIII ст. намагаючись дослідити яким же чином, зберігали козацькі традиції в новосформованих полках регулярної кінноти російської імператорської армії. Цінним матеріалом для історії Криворіжжя є опис Херсонського пікінерного полку, з яким пов'язаний був Кривий Ріг на початку свого офіційного існування [45, с. 180-182].

В іншій роботі «Офіцерський корпус Армії Української Народної Республіки (1917—1921)», яка безпосередньо не стосується нашої теми, Я. Тинченко простежує еволюцію українського офіцерства періоду національно-визвольних змагань, акцентуючи увагу саме на збереженні традицій українського козацького війська, які хоч і «жеврили», але з настанням революції стали фундаментом для старшин та офіцерів Армії УНР. Цінність даної роботи полягає в генеалогічному дослідженні українського офіцерства, яке проводить Я.Тинченко від XVII ст. – тобто створення професійного козацького війська [46, с. 10-34].

Першим ґрунтовним дослідженням, на наш погляд, яке узагальнило історію Криворіжжя, пов'язало її з історією кочових народів та козацькою минувщиною було «По Екатерининской железной дороге». Так в цьому виданні, була спроба розглянути історію Криворіжжя як козацького краю, який мав багатвікову історію і знаходився на перехресті торогових та міграційних шляхів кочових народів [40, с. 3-12].

Так в ювілейному виданні «Кривому Рогу 200» український історик П.Л.Варгатюк, зазначав, що ідентифікація назви «Кривий Ріг» з іменем запорізького козака є легендарним, проте він не заперечував козацького поселення, що можливо виникло на основі зимівників [16, с. 9-11].

У фундаментальному виданні «Історії міст та сіл Української РСР» радянськими істориками П. Варгатюком, И. Каном, Г. Осадчуком вказується, що місто Кривий Ріг виникло на місці поштового тракту, що пов'язував місто Кременчуг з відвойованими у турків в російсько-турецькій війні 1768-1774 рр. містами: Кінбурн та Очаков, де розміщувались гарнізони російських імперських військ. Також доволі цікавими фактами, що засновані на архівних

матеріалах є такі, що свідчать про статистичні дані відносно населення та господарчої діяльності населення Криворіжжя в другій половині XVIII ст. – першій половині XIX ст. [15, с. 286].

Широкий спектр краєзнавчих робіт, що розглядають питання виникнення міста Кривий Ріг, його еволюцію з малого містечка до великого промислового міста, представляють наукові праці відомого археолога та краєзнавця О. Мельника, який у співпраці з краєзнавцем та істориком І. Стеблиною, у своїй роботі «Хто ми?...Криворіжжя до Кривого Рогу» вперше намагаються проаналізувати і систематизувати всю наявну на Криворіжжі інформацію про походження міста Кривий Ріг від найдавніших часів до XVI ст. [32]. Хоча робота і не стосується питання нашої теми, варто відзначити, що історія Криворіжжя яка тісно пов'язана з кочовиками ґрунтовно розкриває на історичному фоні соціально-побутові аспекти існування населення, що реконструйовано на матеріальних знахідках з регіону Криворіжжя. Дике Поле стало тим простором, що дозволило існувати козацтву і сформувати військові традиції, які є запорукою існування незалежності України.

Найбільшим масштабом наукових праць та розвідок Олександра Мельника у співавторстві з С. В. Балабановим відрізняється «Історична енциклопедія Криворіжжя», завдяки якій можна простежити історію Криворіжжя в різні історичні етапи. Так О.О. Мельник підтверджує гіпотезу виникнення козацького поселення у статті «Військова слобода Кривий Ріг» і те, що військова слобода Кривий Ріг виникла як результат багаторічного поселення козацького зимівника, існування якого підтверджують документи 60-х років XVIII ст. [28, с. 197].

Ґрунтовною є також праця О. Мельника та І. Стеблини «Нариси з історії Криворіжжя з найдавніших часів до 1800 року». Проаналізувавши широкий спектр джерел автори, науково обґрунтували версію про те що Кривий Ріг є давнім поселенням. Особливу цінність для нашої теми представляє II розділ: «Криворіжжя в XVII ст.- XVIII ст.», в якому обґрунтовується теза про те, що Криворіжжя є козацьким краєм, окрім того подається широкий опис джерел:

етнографічних, історіографічних, статистичних, археологічних та інших [30, с. 61-80].

Унікальним виданням з історії Криворіжжя та Широківщини, що також є козацьким краєм є робота відомого краєзнавця О. Козленко «Дивосвіт отчого краю», в якій автор розкриває аспекти становлення козацької автономії в регіонах Криворіжжя та Широківщини, подає цікаві описи відомих осіб, зокрема козацького отамана Сидора Білого [21, с. 82-91].

Цінним джерелом для розуміння контексту складних відносин між козацтвом та російською імперською владою є наукова праця С. Світленка та А. Білокіня «Приорілля: історико-краєзнавчі нариси», в якій автори подають історію Приорілля як масштабне і ґрунтовне дослідження, що має краєзнавчий характер. Подібно до Криворіжжя, Приорілля має прадавню історію, довга еволюція цього регіону також пов'язує виникнення козацьких поселень в цьому регіоні з колонізацією в XVII ст. і впершу чергу із заснуванням зимівників [43, с. 33-34].

1.3. Теоретичні засади дослідження проблеми Бузького козацького війська на Криворіжжі

Методологічну основу нашої роботи складають історичний, системний, детерміністський підходи, які забезпечили комплексний аналіз проблеми вивчення Бузького козацького війська в джерельній та історіографічній площині.

Принцип історизму у нашій роботі виражається у тому, що розуміння будь-якого явища або події передбачає глибинне занурення в історичну епоху, що в нашій роботі проявилось у широкому використанні джерел та спогадів. Цей принцип також вимагає від історика розкривати генетичний зв'язок явищ, тобто зрозуміти як «внутрішні невидимі ниті історії» – причинно-наслідкові зв'язки, які пов'язують ті чи інші події. В нашій роботі це проявилось в розгляді проблеми виникнення та існування поселення Кривий Ріг як

козацького і гіпотеза (на наш погляд) спрацювала про те, що можна пов'язати його з одним із існувавших тоді козацтв: Бузького в нашому випадку.

Принцип детермінізму в нашій роботі проявився у зверненні нашої уваги на обумовленість історичних явищ і процесів, так як Бузьке козацтво з його волелюбністю і автономією не могло існувати в жорсткій ієрархічній структурі Російської імперії, тому і спостерігались в його історії постійний тиск уряду на нього і намагання перетворити козаків на звичайних охоронців типу Донського козацтва, яке слугувало інструментом для придушення протестів та виступів.

Принцип системності в нашій роботі проявився як вимога до історичного дослідження, яка передбачає розгляд об'єкта вивчення як складної організованої системи. В цьому сенсі ми розглянули як функціонувало військове поселення Кривий Ріг в системі загальних військових поселень Російської імперії.

Нашому кваліфікаційному дослідженню сприяли такі методи:

I) Загально-наукові методи:

1) аналіз дозволив послідовно розчленувати об'єкт дослідження на елементи та визначити його властивості в окремій тракторії дослідження. Зокрема, за допомогою цього наукового методу ми обґрунтували козацьке походження міста Кривий Ріг за допомогою різних джерел: як історіографічних так і фольклорних;

2) синтез, дозволив поєднати історію Кривого Рогу як козацького поселення з Бузьким козацьким військом, адже бузьке козацтво є складовою українського козацтва;

3) герменевтичний метод ми використовували для перевірки джерел, їх тлумачення, зокрема при розгляданні наказів російських імператорів, крмандувачів підрозділів та інших документів;

4) структурно-типологічний метод використано для структурування роботи за розділами і підрозділами, окрім того для групування документів ПСЗРИ;

II) Спеціально-історичні методи:

1) історичний дозволив побудувати роботу в хронологічній послідовності, побачити причинно-наслідкові зв'язки між подіями та послідовно викладати матеріал, зокрема дослідити прогрес та занепад військової слободи Кривий Ріг при переході у військове поселення;

2) порівняльно-історичний метод дослідження дозволив шляхом порівняння встановити схожість і відмінність між історичними явищами, що вивчалися. Так наприклад, систему військових поселень ми порівнювали з Габсбурзькою системою військових поселенців – прикордонників-граничар.

Таким чином, теоретико-методологічна база дослідження дозволила в повному обсязі використати весь набір потрібних нам методів та підходів для дослідження проблеми Бузького козачого війська на Криворіжжі.

Висновки до розділу 1

Таким чином, вивчивши стан проблеми нашої теми можна зазначити наступне:

1) Стан джерельної бази проблеми Бузького козацького війська є достатнім для вивчення цієї проблеми і представляє собою різноманітний комплекс наративів: архівні документи з фонду ДАХО стосовно діяльності Бузького козацького війська, різноманітні карти, схеми поселень, креслення укріплень, статистичні описи військових поселень, звіти вищих командирів російської імператорської армії, накази імператорів, що присутні в ПСЗРИ та інші.

2) Історіографія цієї проблеми представляє собою спроби реконструювати історію козацтва, виводячи проблеми Бузького козацтва з загальної історії України, фундаментальних праць з історії козацтва та переходу новітніх істориків до професійних досліджень у галузі макро та мікроісторії, соціальної історії, військової антропології, історії військової уніформи, зброї та біографістики.

3) Теоретико-методологічною базою дослідження стали: історичний, системний, детерміністський підходи, які дозволили об'єктивно і системно

розглянути складну історію Бузького козацтва, пов'язаного з регіоном Криворіжжя. Набір методів як загальнонаукових так і історичних – сприяв глибокому та комплексному дослідженню даної проблеми.

РОЗДІЛ 2. БУЗЬКЕ КОЗАЧЕ ВІЙСЬКО У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХVІІІ СТ.

2.1. Виникнення Бузького козацького війська

Починає формуватись Бузьке козацьке військо в період між двома російсько-турецькими війнами 1768-1774 рр. та 1787-1791 рр. Процес створення війська був складним і тривав майже два десятиліття. Як зазначає більшість істориків – формування козацтва: Бузького, Черноморського, Катеринославського, Усть-Дунайського, Буджацького, Азовського, Дунайського – було пов'язане з нестачею легкої кінноти в Російській імперії. Наприклад, український історик М. Аркас стверджує, що еміграція майже 40 тисяч козаків на кордони Туреччини занепокоїла російський імперський уряд, адже загроза постійної війни з нею – вимагала боєздатних людей, які емігрували до ворога Росії (у регіони майбутньої війни, створивши центр загрози – Задунайську Січ) [11, с. 357-358].

Як зауважує сучасний український історик О. Паталах, на формування Бузького козацького війська як бойової частини існує три погляди:

1) Бузьке козацтво було не українського етнічного складу, а складалось з іноземців, які тікали від османського панування в ХVІІІ ст.: такими були болгари, серби, греки, молдавани та інші.

2) Бузьке козацтво дійсно складалось з іноземців: болгар, сербів, молдаван та інших, і виникло як збройне формування в Османській імперії, а згодом перейшов до російських військ з метою національно-визвольної боротьби.

3) Бузькі козаки це етнічні українці, а в процесі двох російсько-турецьких війн 1767-1774 рр. та 1787-1791 рр. до них приєднувались так звані «арнаути» - греки, серби, болгари, молдавани з метою національно-визвольної боротьби [35, с. 5-7; 19, с. 173].

Але більшість істориків сходиться на думці, що потреба Російської імперії в кавалерії, яка була б здатна протистояти татарському війську і

зумовила використання козацтва в якості легкої кінноти. Таке застосування Бузького козацького війська відбулось у часи російсько-турецької війни 1768-1774 рр. Більшість істориків погоджується з думкою, що першим командиром Бузького козацтва був Петро Михайлович Скаржинський [24, с.55; 35, с. 7].

На думку А. Ложешник, П.М. Скаржинський як отаман Бузького козацького війська був не простою людиною: за походження польській емігрант, за статусом: найманець. На доказ цих аргументів, вона приводить дані дореволюційного історика А. Скальковського: «він (П.М. Скаржинський) знаходився на чолі полку молдован, болгар та збіднілої шляхти, створеного при сприянні Порти [24, с. 55].

Постійна потреба у легкій кінноті і змусила російський імперський уряд найняти турецький загін П.М. Скаржинського на дійсну військову службу і створити так званий Нововербований козацький полк. Цікавим моментом на думку А. Ложешник, був склад новоствореного полку: «справжня голота, набрана переважно із молдован, болгар, польської шляхти і біглих козаків і взагалі людей бездомних, але хоробрих» [24, с. 55].

Бузьке козацьке військо, на думку О. Паталахи складалось дійсно з різних людей, і як не дивно з гайдамаків – учасників національно-визвольного руху, яким російський імперський уряд дарував прощення [36, с. 51]. Така поведінка царату була свідомою, адже гайдамки доволі вдало воювали з конфедератами і могли штурмувати польські міста-фортеці (Умань), а наступна війна за польський трон вже назрівала, та й турецькі фортеці теж доводилось брати козакам, тому дана позиція підтверджує наш погляд.

Датою виникнення Бузького козацького війська можна вважати 12 лютого 1785 року (за старим стилем). Згідно наказу Катерини II, із різних козаків, арнаутів (добровольців іноземного походження: болгар, армян, сербів, молдаван та інших) був сформований козацький полк чисельністю 1500 бійців. І як справедливо вказує А.Ложешник, військо мало у своєму складі місцеве населення: «з бузьких та інгульських поселених козаків і селян, викуплених урядом у бузьких поміщиків» [24, с. 55]. Таким чином, в нього входило

населення козацької Інгульської або Перевізької паланки, що було територією Криворіжжя.

Що ж на думку дослідників ідентифікувало Бузьке козацьке військо як саме українських козаків? Більшість дослідників виділяють наступні фактори:

1) Належність до іррегулярної кінноти, якою стало козацтво у другій половині XVIII ст. Козаки подібно кочовикам атакували лавою та намагались охопити ворога з флангів.

2) Бузьке козацтво могло спішуватись для рукопашного бою і вести атаки виключно холодною зброєю, на зразок турецьких яничар.

3) Статус бузьких козаків характеризувався як статус військових поселян у Російській імперії [36, с. 55].

Озброєння та спорядження бузьких козаків було традиційним для козацтва. Так, український історик О. Паталах вказує на те, що бузькі козаки їздили в особливих сідлах, що мали високі луки і подушку між ними. Керували ж кіньми у бою нагайкою та нахилами корпусу [36, с. 79], що по суті є кочівницькими засобами керування.

В фондах Криворізького історико-краєзнавчого музею зберігається набір козацького озброєння та спорядження характерний для козацтва тих часів, що представляє собою:

- 1) Козацький пістолет,
- 2) Козацька гармата та різноманітні набої (ядра),
- 3) Козацькі скляні бомби та кулі для мушкетів,
- 4) Козацька порохівниця та набір люльок для паління [Додаток 1, 2].

Вище зазначений набір озброєння та спорядження є характерним для українського козацтва і свідчить про те, що козаки намагались зберігати свої військові традиції навіть в період трансформації їх в регулярну та іррегулярну кінноту Російської імперії.

Як зазначає український історик О. Коник: «вперше Бузький козацький полк згадується у документах фонду 14 Державного Архіву Херсонської Області «в указі Катеринославського намісницького правління херсонському

губернському землеміру титулярному раднику Терентію Федоровичу Мордвинкіну від 6 лютого 1787 р.» [22, с. 179]. Статус колишніх запорозьких козаків дозволяв імперському уряду без жодних вагань перетворити їх на державних військових поселенців, які б захищали південні кордони Російської імперії на зразок австрійських граничарів. Так як і в Австрійській імперії, козаки, що несли охоронну та військову службу, мали певні пільги: звільнялись від поземельного податку та мали право займатись вільним ремеслом або просто обробляти землю. До того ж, дата згадки про Бузьке козацьке військо співпадає з початком російсько-турецької війни 1787-1791 рр.

Слід зазначити, що процес перетворення України – споконвічного козацького краю на звичайну окраїну Російської імперії тривав поступово і з великими труднощами для діючої влади. Як зазначає український історик О. Паталах, під час реорганізації козацьких полків у регулярні військові кіннотні частини – гусари та пікінери, козаки масово не бажали вступати в ці збройні формування. Таке небажання вступати у регулярні військові частини: «пояснювалося тим, що зазначені полки хоч і мали статус поселених, та земельного забезпечення не мали» [35, с. 144].

Для новостворених полків Бузького козацького війська мали надати землю, яка б давала змогу існувати та забезпечувати себе всім необхідним. Про це зауважує український історик О. Коник: «Катеринославська казенна палата мала направити для відмежування земель арнаутів (добровольців з інших країн) і вербованих козаків – землемірів. Існувало рішення Катеринославського намісницького правління про те, що означені землі будуть відведені в Херсонському і Новомиргородському повітах» [22, с.172]. Таким чином, можна зазначити, що землі, що були відведені для війська були відвойовані в російсько-турецькій війні 1768-1774 рр. і мали задовільнити поселенців всім необхідним.

Проте, як свідчить О. Коник, «виявилось, що землі виділені бузьким козакам, вже були передані для казенної слободи Домахні (інша назва - Пересадівка). Зрештою півтори тисячі десятин землі "в Херсонському повіті по

течії ріки Інгульця з правої сторони при урочищах балки Єланчика (Широкого)" все ж таки надали бузьким козакам» [22, с 172]. Отже, наша думка щодо пов'язаності Бузького козацького війська з Кривим Рогом є правильною, оскільки не тільки географічно, але й в російській імперській структурі – Криворіжжя це не тільки саме поселення Кривий Ріг, але й його навколишні території: Широке, Лозуватка, Шестерня.

В цей же час, саме в 1781 році, за свідченням українського історика О. Паталахи, Херсонському пікінерному полку: «було виділено виділено під поселення землі у Саксаганському, Нікопольському, та частково у Казикерменському повітах» [35, с. 145-146]. Цей прецедент і став певним конфліктом між регулярними російськими імперським військами, що представляв собою Херсонський пікінерний полк, російськими поміщиками та Бузьким козацьким військом. І хоча до відкритого збройного протистояння не дійшло, в цю справу втрутилась сама імператриця Катерина II.

Так у «Наказі про земельні суперечки бузьких козаків та Херсонського легкоконного (пікінерного) полку», від 6 лютого 1787 року зазначається, що: «по течії річки Інгулець з правої сторони при урочищах оврагів Єланчика та Широкого тож і по сукупності дач з казенними селищами Гур'євкою, Константинівкою, Баловською та Матвеевкою полягає під заселення казенної слободи дванадцять тисяч десятин землі, що числиться за відомості Херсонського уїзду пустими» [36, с. 192]. Тобто землі Криворіжжя, які за відомостями були незаселеними і призначались бузьким козакам – на практиці вже були зайнятими Херсонським пікінерним полком.

Далі в даному документі змальовується політика російського імперського уряду щодо козаків: «цей новостворений полк, що приведений у донський стан (тобто заведений на зразок російського Донського козацтва), міг загороджувати (охороняти) свою землю сам собою та нести іншим наказові служби з тим, щоб коли службовці (козаки) в цьому в домівках своїх без служби (тобто у вільний час), то зобов'язані залишатись на своїй Економії та на власному господарстві своєму» [36, с. 193]. Таким чином, козацтво ще задовго до системи військових

поселень намагались перевести у військові поселенці на зразок австрійських граничар, тому поселення Кривий Ріг і називалось військовою слободою, адже там розміщувались та проживали козаки, які несли військову службу.

Великим стимулом вступу в новоствореному війську, про що зазначається у наказі, на думку російського імперського уряду повинно бути наступне: « а якщо з цього скільки буде відряджено на службу внутрішню або Закордонну на утримання кордонних караулів разом з іншими військами, таким надавати провіант, фураж та жалування як і у Донських полків» [36, с. 193]. Тобто такі новостворені військові поселенці – бузькі козаки повинні нести прикордонну службу, а у випадку війни ставились на повне забезпечення державою, як це було з Донським військом.

З наказу Катерини II ми також можемо бачити, які стимули перебачались для Бузьких козаків: «а тому за землю якою вони володіють...поземельних грошей супротив інших військових обивателів, в казну вже не брати, надаючи їм подать (податок) цю на забезпечення себе мундиром та амуніцією, збройними речами та лошадьми» [36, с. 193]. Тобто, передбачалось, що землі та праця на них, а також звільнення від податків у випадку війни дадуть можливість козакам самим забезпечити всім необхідним для ведення війни.

Також у цьому наказі показуються мотиви створення Бузького козацького війська: «такий стан може бути корисним, скільки для служби яку не відправляють (не несуть), так і не менш і для множення (збільшення кількості) людей на тих, що перебувають під їх поселеннями дикопорозших землях по здатності тутешнього народу к тій козачій службі і що минулі колишні Запорожці скоріш всього побуждені будуть тією назвою до повернення із-за Бугу та вступу в загальне життя з цими людьми згідно образу їх життя та домогосподарству, а також ті що виходять із польської України... люди охоче підуть до нас на поселення, коли узнають, що з цих поселень ні подушних, ні поземельних окладів (податків) немає, ні рекрут в регулярну службу (армію), якої вони дуже побоюються, брати (їх) не положено, а тим самим поселені бути можуть тамтешні дикопорозші і дуже невігідні землі із часом там залишаться

люди твердими (осілими) поселянами і будуть корисні до рівної служби з іншими» [36, с. 193]. Таким чином, даний документ свідчить про те, що на землях Криворіжжя до проживаючих вже козаків приєднати бузьких козаків, щоб стимулювало на думку російського імперського уряду інших козаків повертатись із-за Дунаю назад та ставати до служби у новостворених козацтвах: Бузькому, Катеринославському, Черноморському та інших.

Таким чином, на Криворіжжі були створені дуже сприятливі (на думку російського імперського уряду) умови для проживання людей. Як зазначає відомий український історик Ярослав Грицак: «Через сприятливі умови Південь України довгий час вважався казковим Ельдорадо, де можна було легко та швидко заробити великий маєток. Це приваблювало великі маси людей. Якщо за два століття (XVII-XVIII) у південні степи переселились 3,3 млн. осіб, то за втричі короткий час – з 1800 по 1863 рік – тут осіло близько 2,6 млн. людей. За рівнем приросту населення три південноукраїнських губернії – Таврійська, Херсонська і Катеринославська – мали найвищі показники у Російській імперії» [18, с. 42]. Таке масове демографічне зростання як раз і пояснюється на наш погляд, сприятливими умовами проживання, зокрема і на території Криворіжжя.

Відсутність збройних сутичок при заселенні вже обжитих земель пояснюється тим, що козаків стримувала козацька верхівка. Як зазначає українська історикіня Н. Полонська-Василенко, ліквідація українських установ та полків призвело до перевероту у соціальних відносинах. Козацька еліта почала своєю інкорпорацією в російську еліту: колишній козацький полковник О.Безбородько став секретарем при Катерині II, а при її синові – канцлером Російської імперії. П. Завадовський став міністром освіти в Російській імперії. В. Кочубей віце-канцлером при імператорі Олександрі I, тому існує багато інших прикладів на цей аргумент [41, с. 267].

На підтримку наших думок, можна привести свідчення українського історика О.Паталахи – листування про наділення землею Херсонського пікінерного полку, яке зберігається у фонді 14 Державному Архіві Херсонської

області. Виявляється, що станом на 1781 рік полк стояв у слободі Петрової (нині районний центр Кропивницької області), не маючи перспектив одержати земельні угіддя. Синельников (генерал-губернатор) перевів його до містечка Новий Кодак (нині в межах Дніпра) і зажадав від Новоросійської губернської канцелярії надання пікінерам «земельних дач» [35, с. 144.]

Землі Криворіжжя, що були привабливими для наділу не залишились без уваги Херсонської губернської канцелярії. Як зазначає О. Паталах: «Із цією метою до Синельникова (генерал-губернатора) у березні 1781 року прибув межувальник – прапорщик Йосип Федоров. Але з'ясувалося, що полковник, розглянувши карту земельних дач, не хоче приймати (станіці) Кічкаську та Базавлуцьку у Нікопольському повіті, а також Лозовату у Саксаганському повіті, а просить Кривий Ріг, Донську, Шестерню та Широку у Казикерменському повіті (Казикермен – сучасний Берислав)» [35, с. 145-146].

Тому: «надавши Федорову для супроводу майора Кахова та капітана Оболонського (представника козацько-старшинського роду), Синельников відправив його оглядати обрані землі. Межування тривало до жовтня наступного року (1782). В ході робіт виявилось, що колишня курінна слобода донська виявилася вже приватним володінням, а Кічкас, Базавлук і Тарасівка, на думку Синельникова, «не способны» бути поселеннями [35, с. 145-146]. Таким чином, наділення землею затягувалось із-за суперечок між козацькими бажаннями отримати вільну землю та приватними інтересами російських поміщиків, які незаконно захоплювали ці землі.

Окрім того, місцеве керівництво (в першу чергу Г.О. Потьомкін) – намагались інкорпорувати Бузьке козацьке військо в Російську імперію за прикладом російського іррегулярного війська, а конкретніше на зразок Донського козацького війська, яке розташовувалось у станицях і по першому наказу збиралось в повній готовності до походу. Як вказують українські історки Ложешник А. та Ложешник О.: «створене напередодні російсько-турецької війни 1787–1791 рр. Бузьке військо комплектувалось за зразком Чорноморського та Донського військ, тобто в кожному полку служило: п'ять

полкових осавулів, п'ять сотників, п'ять хорунжих, один квартирмейстер, один писар, 483 урядники та козаки [25, с. 176].

Проте, як зазначає українська історикиня О.Бачинська: «12 лютого 1785 р. через загострення російсько-турецьких відносин за наказом Катерини II з колипших козаків Нововербованого полку й арнаутів сформовано 1500-й козацький полк, який протягом 1785-1786 рр. офіційно почав називатися Бузьким. Полк одержав печатку за зразком старих козацьких з зображенням у центрі воїна, який тримав списа з прапором, по краях напис “Печать Бугского казачьего войска”» [13, с. 10]. Така печатка свідчила про те, що новостворене козацтво зберігало козачі традиції Запорізької Січі, про що свідчить використання українських символів, а не російських військових або імперських знаків.

В цей же час починають формуватись інші козацькі частини: Чорноморське козаچه військо, Задунайське козаچه військо, Азовське козаچه військо та ряд інших. Тому, Бузьке козацьке військо також було інкорпоровано в Катеринославське козаچه військо. Про це зауважує О.Бачинська: «За цих умов усі поселення між Бугом та Інгульцем, частково по Дніпру призначались для поповнення вже існуючого Бузького війська та для створення нових частин. Спочатку основу війська склали козаки, потім наказом від 3 липня 1787 року однодворці, які поселені у Катеринославській губернії по колишній Українській лінії, переводились у козацьке звання і склали особливий козацький корпус за зразком Війська Донського [13, с. 10]. Тобто вказані території є приналежними для Криворіжжя, адже козацтво яке проживало на цій території і було оселене для цієї мети: поповнення іррегулярної кінноти: Бузького та Катеринославського війська.

Цікавим моментом, на думку О. Бачинської є те, що «12 листопада корпус одержав назву Катеринославського козацького війська або війська “Новодонських козаків”. Очолив його полковник Війська Донського Матвій Платов (росіянин за походженням) разом із донською старшиною (своя старшина з'являється лише в 1788 р.)» [13, с. 10]. Таким чином, українське

козацтво намагались перетворити на державних службовців, переводячи їх з вільнолюбивих козаків Запоріжжя на кшалт вірних козаків війська Донського, яке теж воювало за вольність в минулі часи, а потім просто стало слухняним інструментом для придушення опору царату.

Так до змішаного складу входили і різні українські регулярні війська: «На січень 1792 року до Катеринославського війська входили різні регулярні й іррегулярні частини, крім Бузьких полків – Чугуївський і Конвойний козацькі полки князя Григорія Потьомкіна (переформовані з Корпусу передової варти)» [13, с. 14]. Перемішучи козацькі регулярні та іррегулярні полки, командування намагалось надати сенсу існування козацтва як сили, що буде вірною російському імператорському престолу на зразок війська Донського, яке вже в ХІХ ст. зовсім не бунтувало.

До того ж політика змішування козацого війська була продовжена і в першій чверті ХІХ ст. Так в указі імператора Олександра І за № 20.754. «Іменним данним Сенату. – Про повернення Бузьких козаків Миколаївської губернії, в уїздах Елисаветградському, Ольвіопольському та Херсонському повернених у первісний стан (вільних поселян), з приєднанням до них Болгар, на їх землях поселених» зазначалось: «Повернув Бузьких козаків у первісний їх стан (вільних поселян) з приєднаннями до них Болгар, що поселились на їх землях і вийти бажаючих в їхній стан, військовий уклад в них розташувати на правилах, що в докладі розташовані» [4, с. 590]. Таким чином, на землі Бузького козацького війська були поселені болгар для певної соціальної дифузії, але при цьому передбачалось непряме знищення духу козацької автономії, яка завжди приймала абсолютно всіх у свою громаду. Справа полягала в тому, що окрім болгар більше нікого, (а в першу чергу – біглих селян) не дозволялось приймати.

Про це також йдеться в Наказі: « 4. Надати Бузьким козакам право збільшувати їх стан їхніми людьми (тобто болгарами) з кордону виходячими, але суворо заборонити їм, дл попередження зловживань, які можуть статись, приймати вільних поселян в козаки, рівно як і поселяти селян на їх землі [4, с.

590]. Тобто наказом заборонялось природне джерело поповнення козацтва: прийняття біглих селян в ряди козацтва, що звичайно було негативним фактором для існування Бузького козацтва, але такою деструктивною була політика російського імперського уряду.

Фінансовий стан поселень Бузького козацтва на 1803 рік був тяжким, так у Наказі зазначалось: «7. Перебувавшим на Бузьких козаках за останні роки недоїмки 15.191 руб. 12 коп. пробачити (звільнити від податків), від бувших поселень, і декілька років продовжувалися там неврожаїв. 8. По цій же причині не зтягувати з них і рекрутські гроші, які слідує за наказом від 21 вересня 1801 року, за кожну людину по 360 рублів сребром» [4, с. 590].

Таким чином, новосформоване Бузьке військо мало велику низку проблем:

- 1) Великі проблеми з земельними наділами, що не дозволяло просто жити звичайним козакам, ускладнювало їх життя і призводило до зuboжілості.
- 2) Зберігання українських військових традицій дозволяло волелюбному козацтву функціонувати. хоча і на умовах інкорпорації в російській імператорській армії.

2.2. Військова слобода Кривий Ріг як поселення бузьких козаків

Знищення Запорозької Січі російським імперським урядом в 1775 році співпадає з офіційною датою заснування міста Кривий Ріг. Частина козаків дійсно почала шукати кращої долі в південних краях України. Тому, поселення Кривий Ріг, яке був територією (на той час) козацьких зимівників – почало стрімко зростати у своїх розмірах. Таку гіпотезу щодо виникнення міста Кривий Ріг подають місцеві історики та краєзнавці.

Першу гіпотезу, що пов'язувала виникнення міста Кривий Ріг з козацтвом можна побачити в працях Д.І. Яворницького. Так він визначив серед поселень та зимівників Інгульської або Перевізької паланки: Шестерню та Кривий Ріг [50, с. 160]. Географічно, ці райони є також Криворіжжям.

В іншій своїй науковій праці «Запорозж'я в залишках старини та переказах народу» Д.І. Яворницький описує район Дубової балки міста Кривий Ріг і передає легенди про гайдамаків, які діяли в цьому районі за рахунок природних умов: наявних 30 печер. Топоніміка назв дійсно відображає їх належність до козацтва, а конкретніше до гайдамацтва: Гайдамацька конюшня, Гайдамацька хата. «Гайдамацька конюшня це своєрідний природній навіс, який відділяється з правої сторони від кварцитної стіни, в яку гайдамки вбивали бронзові кільця для стоянки коней». Гайдамацька ж хата, за свідченням Д.І. Яворницького «це велика печера, що може вмістити до 20 чоловік. За легендами, саме в ній козаки ховались від ляхів. Вона нібито була оббита червоною тканиною і саме в ній зберігались козацькі скарби» [49, с. 374]. Опоседкованим доказом, на думку Д.І. Яворницького про належність до козацького краю – Дубової балки є козацький хрест.

Цікавим моментом, на нашу думку є те, що Яворницький передає напис на козацькому хресті: «Тут спочиває раб Божий Кирило і з ним товарищи його військові: Нікіфор та Михайло Пуця – бувшого низового війська запорізького куріня (полку) Дядьковського, Кирилло Мощенський представився (помер) року 1779 місяця листопада 4 дня (за старим стилем). Сей же хрест споруджений рабом Божиєм Федором Губою. Брат його Логін (ім'я) осавул військовий захоронений у Самарі (річка)» [49, с. 374].

Іншу легенду ми можемо знайти у збірнику «Савур-Могила»: «Був собі кривий козак на прізвище Ріг. І мав він шинок на Кодацькій дорозі, що йшла аж у саму Січ. Там є могила, що зветься Баба. То кожний подорожній. Було їде та й повертає в шинок до кривого козака Рога. Кажуть було: «Чи ще далеко нам їхати?» – «Та їдьмо аж до кривого Рога, а там щось перекусимо та спочинемо. То згодом і все поселення, яке з'явилося на цьому місці, і назвали Кривим Рогом» [42, с. 217]. У примітках було вказано, що ця легенда була записана І.П. Березовським у селищі Веселі Терни Криворізького району Дніпропетровської області [42, с. 253]. Хоча з подібними легендами потрібно бути обережними,

адже це усна історія, варто відмітити, що навіть якщо ця легенда є і видумкою, вона пов'язує Криворіжжя з козацьким минулим, а це заперечити дійсно важко.

Як зазначає у своїй роботі місцевий краєзнавець О. Мельник: «Всі легенди об'єднує мотив заселення території сучасного міста запорожцями. В них немає вказівок на час появи зимівника (Кривий Ріг), в деяких випадках це відбувалося після битви під Жовтими Водами. Відсутні також дані про будівництво церкви (Святого Миокаля у Кривому Розі). В силу специфіки фольклорних джерел і зокрема їхньої пізньої фіксації, їх використання можливе при підтвердженні сюжетів документами або іншими джерелами» [32, с. 12].

Тому саме з козацтвом, яке осіло на Криворіжжі ще в XVII ст. пов'язує і виникнення міста Кривий Ріг – відомий краєзнавець О.О. Мельник, зазначаючи у своїй статті «Військова слобода Кривий Ріг» в «Криворізькій історичній енциклопедії», що «Кривий Ріг по факту був поселенням колишніх запорізьких козаків, які отримали від уряду податкові пільги і звільнення від деяких повинностей» [28, с. 197]. Вірогідним, на наш погляд було те, що козаки отримали ці поселення за військову службу у російсько-турецькій війні 1768-1774 рр.

Існує багато гіпотез, щодо існування міст-попередників Кривого Рогу, проте, відомий дореволюційний історик Аполон Скальковський заперечував існування будь-яких поселень до виникнення офіційного містечка Кривий Ріг: «Міста: Інгульськ, Саксагань, Новопавловськ та Нові-Сенжари були тільки в припущенні, але ніколи не були побудовані» [44, с. 147].

Проте цікаву гіпотезу, щодо Кривого Рогу ми знаходимо у роботі О. Мельника «Про літочислення Кривого Рогу»: З картографічних джерел, відомих на сьогодні, цікавою для нас є карта Ж. Ковенса і С. Мортінеса, видана М. Ліні в Амстердамі 1738 року (збірка Альбрехтського університету, Канада). На ній у середній течії Інгульця (широта сучасного Кривого Рогу) показано поселення Gelubowa Lugula (Звивисті Луги), яке, на думку відомого українського археолога Б.М. Мозолевського, відповідає сучасному Кривому Рогу» [32, с. 17-18]. Саме тому, проблема офіційної дати виникнення міста

Кривого Рогу з огляду на дані джерела є перспективною для подальшого наукового дослідження..

Як зазначає відомий український історик С. Плохій: «Масова колонізація степів півдня України почалась ще тоді, коли вони були під контролем козаків. Запорожці самі запрошували селян-утікачів, а пізніше уряд заснував поселення на землях, що були відібрані у козаків» [37, с. 194].

Таким чином очевидною стає відповідь на питання: «Чому за ці землі відбувався територіальний конфлікт між місцевими поміщиками та козацтвом?». Відповідь є дуже простою: ці землі були давно окультурені і пристосовані для вдалого господарювання. Так український історик О. Паталах вказує, що: «Інгульська або Перевізька, паланка займала землі між правим берегом Дніпра та лівим Інгулу (нині правобережні райони Херсонської, південно-східна частина Миколаївської та південно-західна Дніпропетровської областей). Свій центр паланка змінювала тричі: спочатку ним було містечко Кам'яний базар (нині село Республіканець Бериславського району) Херсонської області, згодом Олександрівський шанець (нині місто Херсон) і нарешті – Перевізка в гирлі Інгульця (нині у межах сіл Микіліське та Садове Белозерського району Херсонської області), До неї належали села та зимівники: Квакове. Білі Криниці, Давидів Брід, Блакитна, Шестерня, Пономарева, Кривий Ріг, Казикерменський перевіз (нині Берислав Херсонської області), Милове, Золота Балка, Осокорівка, Дрімайлівка, Тернівка (нині село Мар'янське Нікопольського району Дніпропетровської області), Ракова. Станіслав, Кісляківка та інші» [35, с. 21 -22; 50, с.160].

Така широка демографічна густота описана істориками в регіоні «Дикого поля» вказує лише на те, що землі ці були давно обжиті козаками. Як зазначає український історик О.Паталах, поселення Кривий Ріг увійшло в сферу впливу регулярної кінноти Російської імперії, а конкретніше – Херсонського пікінерного полку: «Врешті-решт Херсонський пікінерний полк отримав у володіння місто Нікополь, де розмістилася його штаб-квартира, села Шолохове, Томаківку й Волоське Нікопольського повіту, Кривий Ріг та Лозоватку у

Саксаганському повіті, Широку, Шестерню, Садківку, Боброву та Нижню Кам'янку в Казикерменському повіті [35, с. 144].

Як військова слобода, Кривий Ріг мав додаткові повинності, що вказано у «Статистичному огляді на військові потреби з 1717 по 1825 рік», в губерніях зокрема (Катеринославській, куди входив Кривий Ріг) з казенних селян збирали додатково під час російсько-турецької війни 1787-1791 рр. – по 2 чверті ржи та по гарнцю круп [11, с. 110].

Землі Криворіжжя на яких розташовувався Херсонський легкокінний полк були територією конфлікту, тому подальша доля цього нового регулярного полку – не була довголітньою. За свідченням українського історика О. Паталаха, в 1783 році Херсонський пікінерний полк перетворили на Херсонський легкокінний полк. Під час російсько-турецької війни 1787-1791 рр. його переформували в Херсонський регулярний козацький полк Катеринославського казачого війська. А після закінчення війни, через п'ять років розформували взагалі [35, с. 146-147]. Подальша доля ж військової слободи Кривий Ріг після розформування Херсонського легкоконного полку – тісно пов'язана з Бузьким козацьким військом.

Як вказує радянський історик П.Л.Варгатюк, плани російського імперського керівництва передбачали заселення селища Кривий Ріг на 500 дворів, проте на 1781 рік було заселено лише 34 двори, а в 1787 році вказується лише 68 дворів, з яких 218 – є чоловіками [16, с. 12]. Низькі темпи заселень (тільки до 1787 року) – козацьких земель як раз і свідчать про те, що йшла боротьба між козацтвом та російською імперською адміністрацією, яка не бажала надавати плодородні чорноземні землі вільним людям, які нещодавно були гайдамаками, побоюючись збройних виступів зі сторони останніх.

Відомий краєзнавець О. Мельник зазначає, що «у березні 1783 року було створено Катеринославське намісництво в складі 15 повітів, включаючи Криворізький... На початку 1784 року проведено нове районування й Кривий Ріг увійшов до Херсонського повіту, який став частиною Вознесенського намісництва в 1795 році» [28, с.22]. Всі ці постійні трансформації з

адміністративними розподілами пов'язані з тим, що землі Криворіжжя були територією за яку змагались різні угруповання: місцеві російські поміщики та командування регулярною кіннотою з козацькою верхівкою Бузького козацького війська, про що зазначалось раніше у підрозділі 2.1.

Цікаву статистику подає місцевий краєзнавець О.М. Петров у роботі: «Первоисточники – чистые родники» у книзі 2, приводячи документ з «Метричної книги церков Херсонської єпархії Херсонського уїзду: «Про родившихся бракосочетавшихся и умерших душах обеего пола» за 1794 рік:

- 1) Народившихся з січня 1796 року по листопад 1796 року – 32 душі,
- 2) Вступивших у шлюб – 8 пар,
- 3) Померших – 27 душ.

(записав) Священник Афанасій Козачинській [39. с. 14].

Таки чином, можна зазначити, що в період створення пільгових умов для козацького населення військової слободи Кривий Ріг населення зростало. Цей факт відмічав ще радянський історик П.Л. Варгатюк: «27 квітня 1775 року в урочищі Кривий Ріг буза заснована одна із станцій для обслуговування цього (Кизикерменського) тракта. Тоді ж для обслуговування у тимчасових землянках оселились п'ять казаків... Наприкінці XVIII ст. населення Кривого Рогу нараховувало 752 людини, а в 1805 році вже 1624 людини» [15, с. 286].

Промислове виробництво, яке мало давні корені, про що свідчать місцеві наукові розвідки [32] відродилось у Кривому Розі наприкінці XVIII ст. Як зазначається в офіційній радянській «Історії міст та сел. Дніпропетровська область»: «В 1781 році ці міста (Кривий Ріг) відвідав академік В.Ф. Зуєв, який першим надав детальний опис залізних руд» [15, с. 286].

За даними О. Мельника, у військовій слободі Кривий Ріг в 1786 році було розпочато промислові розробки будівельного матеріалу – «азбестового сланцю, який вивозився до Миколаєва і використовувався для покриття дахів, підлоги, заощення вулиць. Це робилося за прямою вказівкою князя Г. Потьомкіна для запобігання пожеж» [28, с. 22].

В наступному році – 1787 р., як стверджує П.Л. Варгатюк – наукові пошуки здійснював професор В.Л. Левашов, який шукав в басейні річок Саксагані та Інгулець корисні копалини: кам'яне вугілля та залізну руду. Вірогідним, на думку П.Л. Варгатюка є те, що пошуки закінчились успіхом, оскільки: «За результатами його пошуків у Кривий Ріг було направлено команду зі 100 солдат для будівництва шахт та чугуноливарного заводу. Проте уряд не виділив на цю мету необхідні кошти і накреслений план не був здійснений [15, с. 287].

Слід зазначити, що почалась російсько-турецька війна 1787-1791 рр. і тому будувати заводи на території військових дій дійсно було недоречним, адже впевненості у тому, що Криворіжжя буде за російським імперським урядом залишатись вірним не було. Козацтво було фактором нестабільності, прагнуло до свободи, тому розвиток краю все ж таки стримувався російським імперським урядом.

Про погану турботу жителів військової слободи Кривий Ріг з боку російського імперського уряду, зазначає О. Мельник у своїй статті «Військова слобода Кривий Ріг» в «Історичній енциклопедії Криворіжжя»: «Великі труднощі випали надолу місцевих хліборобів у 1793 і 1794, коли у результаті суворих зим вимерло багато худоби. Подібні катаклізми повторилися у 1795–1796 рр., а 30 червня 1798 р. було велике нашестя сарани, яка знищила більшу частину врожаю. У 1799–1800 рр. через надзвичайну спеку всохло багато дерев» [28, с. 22].

Більш того, уряд не вживав прогресивних заходів, тому катаклізми природні приводили до серйозних наслідків та страждань: «У 1812 була велика епідемія чуми. До 1813 встановили карантинні кордони. Зима того року також видалася важкою – був великий голод. Їли жолуді, хліб випікали з меленого кураю, перемішаного з борошном» [28, с. 22].

Природні катаклізми та відсутність уваги з боку російського імперського уряду свідчило про тенденцію до зменшення населення військової слободи Кривий Ріг. Якщо у 1805 році в ньому проживало 1624 людини» [15, с. 286]. То

за даними О. Мельника: «Згідно з переписом 1814 у Кривому Розі нараховувалося 482 двори, проживало 1 335 чоловіків і 849 жінок. У 1819 начислилось 1 072 “малоросійських козаки”, 245 інших поселенців, 94 монастирських селянина, разом – 1 411 ревільких душ» [28, с. 198]. Подібні фактори свідчать про тенденції до занепаду військової слободи Кривий Ріг, адже зменшення населення на 200-300 людей за поданими науковцями статистикою свідчать про відсталість регіону під владою російського імперського уряду.

Висновки до 2 розділу

Таким чином, проаналізувавши джерела та історіографічну традицію вивчення проблеми Бузького козацького війська на Криворіжжі можемо зазначити:

1) Бузьке козацьке військо було створене на засадах вільнолюбного українського козацтва, про що свідчив добровільний набір в нього: це були не тільки поселяни Бузької та Інгульської паланок, але люди інших національностей: болгари, молдовани, серби та інші.

2) Бузькі козаки зберігали українські військові традиції: використовували козацьку зброю, носили козацький одяг, використовували козацьку символіку, що свідчило про намагання зберегти українську державну традицію у вигляді козацької автономії. Підтвердженням цього є і матеріали Криворізького міського історико-краєзнавчого музею, які це яскраво ілюструють.

3) Кривий Ріг як свідчать матеріали місцевих істориків та краєзнавців, був споконвічним козацьким поселенням, що виріс із зимівників і одразу став військовою слободою, тобто місцем проживання козаків, спочатку запорізьких, потім бузьких. Гіпотези щодо існування попередніх міст на Криворіжжі, потребують подальших досліджень, оскільки існують стосовно їх є документальні заперечення з боку професійних істориків та краєзнавців.

4) Російський імперський уряд бачив у волелюбному козацькому поселенні лише сировинну базу. Статистичні дані свідчать про протирічливий розвиток поселення, де коливання проживаючих залежало від природних катаклізмів та дій московського керівництва, а тому містечко яке могло вирісти до великих міст на кшталт Одеси чи Херсона, так і залишилось військовою слободою наприкінці XVIII ст.

РОЗДІЛ 3. БУЗЬКЕ КОЗАЧЕ ВІЙСЬКО НА КРИВОРІЖЖІ У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТ.

3.1. Ліквідація Бузького козачого війська і перетворення козацької слободи Кривий Ріг на військове поселення

Війни Російської імперії у першій чверті ХІХ ст. показали гостру нестачу ресурсів Російської імперії для їх проведення. Тому російським імперським урядом передбачалось створення військових поселенців: солдат регулярної російської імператорської армії, які б працювали та одночасно несли військову службу.

Бузьке козацьке військо планувалось знищити поступово, оскільки це могло викликати повстання або навіть революцію на Україні. Слід зазначити що такі виступи відбулись, а ще після смерті Олександра І у 1825 році – повстання декабристів вспалахнуло і на Україні у формі бунту Чернігівського піхотного полку, який був регулярним підрозділом російської імператорської армії.

Тому, побоюючись виступів козаків проти покріпачення, процес перетворення козацького війська імперським урядом на регулярну кавалерійську частину російської імператорської армії тривав поступово. Так за наказом імператора Олександра І за № 26.481 від 26 жовтня 1816 року про «Про найменування Української козачої дивізії Українською уланською» наказувалось: «Українську козачу дивізію найменувати Українською уланською, а полки з яких вона складається українськими уланськими: 1, 2, 3, 4. Про що сповіщується по всій армії» [1, с. 1057]. При цьому варто зазначити, що улани є легкою кіннотою регулярного зразку, а козаки є також легкою кіннотою, тим же самим фактично родом військ, функції якого були ідентичними уланам: нести розвідувально-диверсійну службу та переслідувати відступаючого ворога, тому таке перетворення не несло військової мети, а мало на меті – просто знищити волелюбне козацтво.

Як зазначає український історик К.М. Ячменіхін: «процес перетворення Бузького козацького війська почався з 1817 року, коли офіційно державна регулярна кіннота Російської імперії – Українська уланська дивізія та бузьке козацтво були зведені в Бузьку уланську дивізію чотирьох полкового складу в Херсонській губернії і вільні поселяни стали військовими поселянами, що фактично було «гірше панщини»» [51, с. 57].

Дійсно, за наказом імператора Олександра I № 27.203 від 31 грудня 1817 року: «Про розділ останніх двох полків Української уланської дивізії на чотири» зазначалось: «За перетворенням двох полків Української уланської дивізії у складі Бузької уланської дивізії, наказую: останні два полки розділити на чотири, яким і називатись як і раніше 1, 2, 3, 4 Українськими полками.

Дивізія ця буде під керівництвом генерал-майора графа Вітта, командувача разом і Бузькою уланською дивізією, і повинна, вважаючись откомандированною від 2 армії, полягає в єдиному керівництві Генерала Графа Аракчєєва; по харчуванню її доручається польовому Інтендантському 2 армії керівництву на загальних правилах; квартири же назначаються в Херсонській губернії на просторі від поселення Інгульського до поселення Галагановки, і звідти через Новомиргород, до Піщаного Броду» [2, с. 953]. Таким чином, формування нових підрозділів відбувалось екстенсивним шляхом: полки розділялись на менші частини, де перемішувались зі звичайними поселянами, які не знали військової служби, а їх ще потрібно було навчати. Тому і не дивно, що цей експеримент провалився, адже селяни не могли одночасно і займатись роботами і нести військову службу.

Поступове знищення Бузького козацького війська для Російської імперії обернулось широким колом повстань. На цей раз вже збройним. Незадоволення політикою російського імперського уряду, яке «назрівало ще з часів Катерини II» затягнуло процес перетворення козаків на військових поселенців на 11 років [48, с. 47].

Як зазначає відома дослідниця В.Л. Цубенко: «Зіткнення у місті Вознесенську відгукнулося в усіх військових станицях – козаки відмовлялися

коритися наказам старшини і військової адміністрації, чинили опір перепису їхніх родин, рішуче заявляли, що, поки живі, не полишать своїх козацьких клейнодів. Репресії на Бузі загострили й розпалили обстановку в красносільських лісах. Озброєні козацькі загони не допускали у свої селища солдатів, направлених І.О. Віттом (командиром Бузької уланської дивізії) для перепису населення» [48, с. 47].

Загальновідомим є той факт, що система військових поселень в Російській імперії була сліпим копіюванням габсбурзької системи «Військового кордону», де селян записали в прикордонники-гранічари і заставили нести військову службу, але ця система не виправдала себе, адже впровадження такої військової системи визвало низку збройних повстань з боку військових поселенців, а самі війська відрізнялись поганим вишколом, низькою боєздатністю, мародерством та грабунками мирного населення, що і показали війни XVIII – XIX ст. Селяни, які займались землеробством, просто не мали можливості бути професійними військовими на зразок козаків. Промисли та господарства у козаків були другорядною справою, адже на першому місці у них була військова справа, якщо козаки ставили це на перше місце то отримували принизливу назву «гречкосії». Тому система військових поселень не могла бути ефективною за своєю природою.

У подальшому російський імперський уряд запровадив політику терору проти бузьких козааків і повсталих селян та військових поселенців. Так за свідченням українського історика К. М. Ячменіхіна: «З метою залякування селян, а також, щоб позбавити округ малозабезпечених сімей, була застосована така жорстока міра, як розкасування, внаслідок чого за межі округів було відселено до 1,7 тис. жителів обох статей... Так, наприклад, чиновники та офіцери колишнього Бузького та Чугуївського козацьких військ (тих що бунтували), купці, міщани та інші мешканці міст та округів поселень, підлягали «депортації» за їхні межі. Компенсацію та ділянки землі (до 60 десятин) на нових місцях проживання отримували, в основному, лише офіцери та їх вдови [51, с. 65]

Підтримує цю точку зору, і відомий краєзнавець О. О. Мельник, уточнюючи, що «формування військового поселення Кривий Ріг тривало з 1817 року по 1826 рік і було пов'язане з трансформацією Бугського козацького війська в Бузьку уланську дивізію» [27, с. 198-199].

На Криворіжжі, згідно «Повного зібрання законів Російської імперії» цей процес перетворення місцевих селян на військових поселенців розпочався з іменного наказу за номером 27.0821 російського імператора Олександра І начальнику Головного (Генерального) Штабу П. Г. Волконському від 8 жовтня 1818 року, у якому зазначалось про формування нової Бузької уланської дивізії. З частин полків Української уланської дивізії – 2 бригади до яких приєднувалось Бузьке козацьке військо утворювались дивізія на основі військових поселень регулярної армії. Дивізія складалась з 4-х полків, які отримували нумерацію: 1, 2, 3, 4 Бузькі уланські полки. Окрім того, «у наказі зазначалось про повне знищення назви елітних військових частин Російської армії – Бузького козацького війська» [3, с. 100-101, 34, с. 5]. Таким чином, російський імперський уряд намагався навіть знищити історичну пам'ять про минуле Бузького козацтва.

Новосформовані Бузькі уланські полки відрізнялись поганим військовим вишколом та дисципліною, масовим дезертирством і непридатним для ведення війн озброєнням. Згідно наказу російського імператора Олександра І по кавалерії корпусу поселених військ від 30 грудня 1820 року, складеним начальником поселених військ генералом Аракчєєвим за № 208 зазначалось, що:

- 1) «У строю полків 3 та Бузької уланської дивізії виведено було неоднакова кількість рядів людей, хоча було рапортовано, що у всіх взводах по 15 рядів.
- 2) Дивізіонним командирам потрібно звернути увагу на покращення кінних заводів, як на основу полків. – В закуплі жеребців та кобил, бути уважнішими і намагатись шукати таких, щоб мали кращу породу...

3) У шеренгах, що знаходяться позаду багато дурних (поганої якості) коней, яких потрібно замінити» [10, с. 365-366]. Таким чином, з даного наказу ми можемо бачити незадоволення від огляду Бузької уланської дивізії російським імператором Олександром І. Зауваження продемонстрували, що в Бузькій уланській дивізії є недостатня кількість лошадей та людей, нестачу яких намагались прикрити будь-якими засобами.

Про це свідчать і наступні рядки з наказу: «Жандарми (військова поліція) цих двох дивізій були на огляді не в повній кількості і одягом та їздою не відповідали своїм дивізіям» [10, с. 366]. Тобто можна зазначити, що керівництво Бузької та 3-ої Уланської дивізій запросило жандармів з інших округів для того, щоб втримати дисципліну та порядок в наявних підрозділах, адже нещодавно, рік потому бузькі козаки бунтували зі зброєю в руках.

Боездатність такого підрозділу була доволі низкою на думку імператора Олександра І: «Люди держать плечі не рівно і не однаковим чином – наслідувати (потрібно) виданим правилам і не відступати від них... Кантоністи (військові поселенці) не мають належної виправки, стоять вимушено, одяг не підігнаний, а головна забота, що багато з них мають виснажений вигляд» [10, с. 366].

Все це як раз свідчило про те, що російському імперському уряду та імператорові Олександру І було не зрозуміти, що козацтво волелюбне за природним устроєм і є особливим елітним військом, яке не призначене для військової муштри та парадів на плацу, а дійсно спроможним на війну підрозділом, який в минулому штурмував міцні турецькі фортеці Очаків та Ізмаїл, вів охорону кордонів та здійснював партизанські рейди у російсько-турецьких війнах другої половини XVIII-першої половини XIX ст.

Стан бузьких уланів та їхнього озброєння свідчив про повне неприйняття військової служби у військових поселеннях бузькими козаками: «Багато з них в 3 та Бузькій уланській дивізіях (піки) покороблені, древки (пік) погано пофарбовані марали лампаси панталон, і взагалі в цих двох дивізіях полки з жовтими та білими лацканами, не дуже охайні в одязі...Інваліди (відставники,

що несли гарнізонну службу) у Вознесенську, в той час як повинні бути в літніх панталонах, знаходились в зимніх» [10, с. 365-368]. Таким чином, можна зазначити, що озброєння, уніформа не надавалась військовим поселенцям в повному обсязі, для огляду їх одягали в будь-що, щоб показати, що сформовані підрозділи функціонують. Окрім того, уніформа на поселенцях була старого зразку, що теж кидалось в очі імператору Олександрю І.

Проблема в цій дивізії була із офіцерами Бузької уланської дивізії: «Заняться (потрібно) офіцерською їздою і вимагати від них точного виконання правил... Бляхи на шапках і особливо офіцерських, у довжину перегнуті, тоді як перегіб повинен бути опуклим» [10, с. 366]. Все це свідчить, про те, що навіть офіцерський склад мав доволі низку мотивацію до служби, що і не є дивним, адже система військових поселень тільки пригнічувала боєздатність війська, не призначеного для парадів.

До того ж російський імператор не розумів, що мав справу з професійними кіннотниками, для яких ще були важливими козацькими традиції: «Шаблі дзвенять у ножнах. В цих двох дивізіях передній в'юк у коней дуже високий. Темляки (ремені) на піках є високими, вони повинні бути над правою рукою, котрою сидячи на коні тримати на рівні з левою (рукою) і темляки повинні бути з червоної юфти, а не з саф'яну» [10, с. 367]. Тобто імператор навіть не розумів, що козацький спосіб керування конем, передбачав високе сідло, шабля яка дзвеніла в ножнах – це особлива манера козаків-лицарів відрізнятись від простих селян, а темлякі робити зручніше з саф'яну, тому що не так натирають долоні у бою, це був кочовий спадок в козацькій військовій традиції.

Кривий Ріг був включений до розряду військових поселень за наказом наступного російського імператора Миколи І за № 2497 від 6 грудня 1828 року данному міністру фінансів (Е.Ф. Канкріну): «Про виключення з казенних володінь, призначених в склад Військових поселень, деяких, що знаходились у Хесронській губернії» зазначалось: «Згідно плану, прийнятому для поселення військ, призначивши в склад військового поселення Бузької уланської дивізії,

Херсонської губернії, міста Ольвіополя передмістя Голту й казенні (державні) поселення уїздів: Херсонського, Новопавлівку (Куця балка теж). Широке, Кривий Ріг, Курське і Шестерню, и Елисаветградського, Березовку (Товстий план теж), Устинівку і Казанську, Наказую Вам:

1. Виключити з казенних володінь у військове управління, на тих правилах, на яких виключені інші казенні поселення.
2. Збір з них державних податей та земських повинностей, якого б вони найменування не були
3. Здати ці поселення командирі поселенних ескадронів Бузької уланської дивізії генерал-майору (Є.Г.) Селехову» [6, с. 1093].

Що ж до динаміки зростання населення у Кривому Розі, то як зазначає відомий краєзнавець О. Мельник: «Напередодні переведення Кривого Рогу у статус військового поселення (грудень 1828 року) тут нараховувалося 539 дворів, 1 582 чоловіки 1 574 жінки. В селянських господарствах було 111 коней, 1 188 волів, 814 голів іншої худоби [28, с. 198]. Тому слід зазначити, що динаміка зростання населення за 10 років існування військової слободи була доволі високою: якщо в у 1819 числилось у слободі – 1 411 ревільських душ, та на 1828 рік числилось 3156 ревільських душ, тобто населення за 10 років зросло вдвічі [28, с. 198].

Як зазначає відомий український історик К. М. Ячменіхін: «За штатним розкладом, поселений батальйон включав чотири роти, які відбудовувалися окремими селищами. Кожна рота, за винятком нижніх чинів, які належали до розряду непоселених (фельдфебелі, каптенармуси, музиканти, майстрові тощо, всього в батальйоні – 80 осіб), включала 12 поселених унтер-офіцерів та 216 рядових. Рота поділялася на чотири відділення (капральства) по 3 унтер-офіцери та 54 рядових у кожному, а відділення – на три десятки по одному унтер-офіцеру та 18 рядових» [51, с. 57]. Отже, можна зазначити, що в Кривому Розі знаходилось приблизно більше роти солдат.

Оскільки у Кривому Розі знаходились кіннотні частини Бузької уланської дивізії, то структура поселення повинна бути дещо іншою. Як зазначає відомий

краєзнавець О.О. Мельник у своїй статті «Військове поселення Кривий Ріг» то в ньому: «розташовувалися 3-й і 4-й взводи 3-го ескадрону, якими у 30-х рр. XIX ст. – командував ротмістр Соболевський.... У 1833 році у Кривому Розі проживало 1 582 чоловіків, 1 587 жінок. Господарів (селян, що мали не менше 2-х пар волів) було 190, помічників (1 пара волів) – 358, кантоністів старшого віку – 16, середнього – 222, молодшого – 500, службовців – 50, неслужбовців (інваліди і пенсіонери-військові) – 319. У господарствах нараховувалося 111 коней, 1 188 волів, 814 голів неробочої худоби, 2 630 овець; поселенських будинків було 539, вітряків – 28. З 1841 по 1848 роки було побудовано манеж, будинки для офіцерів, священника, пожежної команди, ряд лавок, будинки для нижчих чинів і комітету, 8 взводних конюшень» [27, с. 199].

Структуру військового поселення вдало наводить український історик К.М. Ячменіхін: «Для проживання селян-господарів зводилися спеціальні «будинки-зв'язки» з надвірними господарськими спорудами. У будинку на два входи мешкало чотири сім'ї; сім'я поселеного унтер-офіцера займала половину будинку. Солдати діючих батальйонів (по два на кожного поселянина-хазяїна) розташовують або в мезоніах, або в нижніх кімнатах разом з господарями. Таким чином, десяток займало 5 будинків, відділення - 15, а все ротне селище складалося з 60 будинків. У центрі його розташовувався ротний штабний комплекс, який включав приміщення для ротного комітету, школу, каплицю та низку господарських будівель» [51, с. 57-58].

При цьому К. М. Ячменіхін зазначає, що «процес поселення та схема кіннотного полку відрізнялися від піхотного. Поселений кіннотний полк включав 6 діючих, 3 поселені та 3 резервні ескадрони. Сьомі запасні ескадрони було ліквідовано. На територію поселень не вводилися кадри полків, як це було у випадку з піхотними полками» [51, с. 57-58].

Так згідно документу «Предположение по резервным бригадам 1-й и 2-й Гусарских, 2-й Драгунской, 2-й Конно-егерской и 6-й Уланской дивизий» у пункті 27 роз'яснюється, що: «резервні ескадрони 6-ої Уланської дивізії за

розпорядженням Головнокомандувача 1-ою армією направляються для приєднання до своїх полків» [9, с. 10].

Поповнення діючих частин здійснювалось за рахунок рекрутського набору: «призначені в ці резерви рекрути 97 набору та куплені коні, відправляються в місця розташування 6-ої уланської дивізії» [9, с. 11]. Тобто за допомогою історико-порівняльного методу ми можемо зазначити, що військове поселення Кривий Ріг не відрізнялось особливим підходом російського імперського уряду стосовно комплектації кіннотних частин Бузької уланської дивізії, підрозділи якої розташовувались у Кривому Розі.

Таким чином, можна зазначити, що перехід військової слободи Кривий Ріг у розряд військового поселення був довгим, оскільки затягнувся майже на 10 років та не визивав кардинальних прогресивних змін, хоча приріст населення відбувався доволі вдало: населення збільшилось в два рази.

3.2. Занепад військового поселення Кривий Ріг.

Система військових поселень на Україні виявилась неефективною економічною системою, що призвела Російську імперію до поразки у Кримській війні і поставила питання про необхідність реформ, які запровадять у майбутньому імператор Олександр II.

Дореволюційний історик Т.І. Осадчий. зазначає, що традиційна хуторська система господарювання була майже повністю знищена. Хутори були зведені в великі села, для того, щоб їх зручно було контролювати і розміщувати там військові підрозділи, у випадку містечка Кривий Ріг – кавалерійські ескадрони. Це обернулось для поселян: занепадом рибних прудів, садків, пасек, не кажучи про величезні земельні угіддя [33, с. 21].

Слід відзначити, що цей процес розвитку військових поселень в регіоні Криворіжжя був дійсно доволі низьким. Згідно з матеріалами військово-статистичного опису, що датуються 1849 роком – військове поселення Кривий Ріг нараховувало 596 поселень. Окрім дворів, де проживали військові поселенці, існувало також невелика кількість господарчих поселень:

- 1) 11 державних будівель: дом для полкового командира зі службами, 8 домів для проживання офіцерів, 2 будівлі для хворих;
- 2) 29 господарчих будівель: 2 майстерні, 6 взводних конюшень, з них 2 кам'яні, хлібний магазин, церква кам'яна.

В описі є згадка про наявність кам'яної церкви (вірогідно церква Святого Миколая) та греблі у місці впадання річки Саксагань у ріку Інгулець, зазначається, що вода є дуже хорошою і придатною для споживання [17, с. 66].

Царський уряд намагався подолати проблему занепаду військових поселень, проте це були марні екстенсивні заходи. Згідно наукового дослідження В.Л. Цубенко "Документи з історії військових поселень України" у надрукованих документах за 1857 рік Новоросійського військового поселення, стосовно військових поселень, що були розташовані у 9 окрузі 3 волості ми знаходимо дані про стан Кривого Рогу: "Штаб 5 кінно-артилерійської бригади, дерев'яна церков, 556 будівель". Фактично це означало повний занепад, адже кількість дворів (господарств) знизилась.

Аналізуючи ці документи, також можна зазначити, що відбулось зниження кількості дворів та поселенців на 40 дворів, а також зниження кількості господарських будівель на 3 одиниці. Також велике запитання з церквою, яка до того фігурувала в документах як кам'яна. Що ж з нею сталося? Вірогідніше, що це церква Святого Миколая, фундамент якою зберігся і сьогодні, якщо вона була зруйнована, то мабуть це сталося в результаті вибуху боєприпасів, що зберігались у військовому поселенні, адже на території Криворіжжя військових дій не відбувалось ще з часів російсько-турецької війни 1768-1774 рр.

Не дивлячись на неуспішність функціонування військових поселень, царський уряд продовжував їх створювати. Хоча, як зазначає український історик К. М. Ячменіхін: «створенням військових поселень у Київській та Подільській губерніях, а також на Кавказі закінчується складання поселеної системи в цілому. У такому вигляді поселена система військ проіснувала аж до ліквідації наприкінці 1850-х гг. Останні територіальні включення до складу

Новоросійських військових поселень відбулися 1852 р., коли до них були приєднані: село Лозуватка Катеринославської (1461 ревізьких душ), села Костромське та Вшиве Херсонської (768 ревізьких душ) губерній 236» [51, с. 82]. Тобто, навіть у період повного занепаду російський імперський уряд намагався розширити неефективну економічну систему на землі Криворіжжя.

Статистичні данні про населення Кривого Рогу наводить О. Мельник: «Під кінець існування Військового поселення (1856 рік)... у Кривому Розі проживало 1 621 чоловіків, 1 591 жінок. Хазяїв було 63, помічників – 305, кантоністів старшого віку (15–17 років) – 75, середнього – 198, молодшого – 494, військовослужбовців регулярної армії – 41, військових інвалідів і пенсіонерів – 425» [27, с. 199].

Аналізуючи статистичні дані, можна зробити такі висновки: якщо на 1828 рік числилось 3156 ревізьких душ [28, с. 198], то на 1856 рік, років існування військового поселення 3 212 поселян. Тобто за 18 років існування населення Кривого Рогу зросло на 56 людей?!

Підтвердження цих екстенсивних дій російського імперського уряду ми знаходимо у наказі імператора Миколи I за № 27149, що мав назву: «Именной указ, объявленный Инспектору резервной кавалерии Управляющим Военным министерством. О присоединении к 9 округу Новороссийского военного поселения казенных селений: Лозоватки, Костромского, Вшивого, с переименованием сего последнего в Покровское, и образовании при этом округе волости» зазначалось, що «інспектору резервної кінноти (О.П. Нікітіну):

1) Поселення Лозуватку, Вшиве, Костромське приєднати до 3 волості 9 округу Новоросійського військового поселення. Для цього передбачалось розширення волостей і переніс штабу кінно-артилерійської бригади з селища Широке до Кривого Рогу.

2) По приєднанню цих поселень до зазначеного округу скласти з них і третьої волості того округу дві нові волості: № 3 та 4.

3) Волость 3 скласти з поселень Кривого Рогу, Широкого та Лозуватки і в такому разі волостний штаб перевести з Широкого до Кривого Рогу.

4) Волость 4 скласти з поселень Шестерні, Новокурського, Вшивого та Костромського з розміщенням волостного штабу у селищі Вшивому, якому для більш пристойної назви дати назву Покровське. На честь існуючого там храму Покрова Святої Богородиці» [5, с. 167-169].

Розширення системи військових поселень на Криворіжжі шляхом приєднання до них нових волостей, як раз і свідчило про повний крах цієї кріпосницької системи, адже перенесення волостного штабу у Вшиве та Кривий Ріг (Покровське) із Широкого було по суті не раціональним, тому що як раз більш розвинутішими повинні бути ті місця, де будувались ці штаби.

Згідно наказу було змінені військові частини, які знаходились у Кривому Розі: «В 3 та 4 волостях 9 округу розмістити Штаб 1 конно-артилерійської дивізії і 4 батареї конної артилерії». Таким чином за наказом розподілення військових частин було наступним: «В 3 волості. В поселенні Кривий Ріг Штаб 1 конно-артилерійської дивізії та батарею № 17 (частину якої розмістили) і в Лозуватці. В поселенні Широке легку батарею № 18. В 4 волості. В поселенні Шестерня та Новокурську легку батарею № 9. В поселенні Вшивому та Костромському легку батарею № 7» [5, с. 167-169].

Виникає запитання: чому кавалерійські частини замінили на артилерійські? Відповідь, на наш погляд, є дуже простою – у кінноті служать люди і коні, у артилерії теж служать люди і коні, але в меншій кількості. Гармати не потрібно годувати, їх достатньо розмістити в зручних приміщеннях, яких у Кривому Розі було достатньо.

Також для повної картини існуючого стану військових поселень, нам хотілось процитувати у кваліфікаційній роботі відомого історика та краєзнавця В.Лобачевського, який зазначив наступне: «І чого тільки не було у військових поселеннях: чисті шосовані вулиці на кілька верст, освітлені вночі ліхтарями, бульвари, госпіталі, богадільні, школи, заводи, позикові банки, чудові будинки (в яких жителі, проте, взимку мерзли), у вікнах фіранки, на заслінках печей – амури, пологові з ванними та повітухами; при штабі військових поселень існують літографії (на той час це більша новина), видається навіть свій власний

журнал: «Семиденний листок військового поселення навчального батальйону гренадерського графа Аракчєєва полку». Не було лише одного – людського ставлення до тих, кого хотіли облагодіювати таким оригінальним чином» [23, с. 625]. Тобто служба в армії передбачала не тільки створення матеріальних умов для нормального функціонування людей, але й бачення в солдатах – перш за все людей, що в даних умовах було просто неможливим.

Таким чином, військове поселення Кривий Ріг перебувало в стані повного занепаду, оскільки суспільний прогрес визначається демографічним ростом, розвитком науки та мистецтв, будівництвом транспортних комунікацій, що було відсутнім у даній місцевості. Заміна військових частин: кіннотників Бузької уланської дивізії на кінну артилерію, лише засвідчує занепад військового поселення Кривий Ріг.

Висновки до 3 розділу

Таким чином, можна зазначити, що створення військового поселення Кривий Ріг було невдалим проектом російського імперського уряду, адже це призвело до фактичного занепаду поселення: за 80 років існування Кривий Ріг міг би стати великим промисловим містом на зразок Херсону та Миколаєва або Катеринослава, але й так і залишився на рівні невеличкої слободи, де проживало більше трьох з половиною тисяч населення.

Процес перетворення волелюбного козацтва на регулярну військову кінноту, в нашому випадку бузьких козаків на бузьких уланів затягнувся майже на 10 років. Цьому процесу заважали наступні фактори:

1) Збереження козацьких традицій та вольностей у Бузькому війську визвало збройний опір перетворенню їх на уланів.

2) Перетворення козаків на звичайних поселян, що повинні були сіяти та нести військову службу одночасно, просто знищило козацтво як стан і водночас призвело до занепаду економічного, адже хуторська система, яка була переважачою для українських господарств просто не вписувалась в російську систему військових поселень.

3) Поширення системи військових поселень на Криворіжжі відбувалось екстенсивним шляхом: за рахунок приєднання до занепадаючих селищ – нових. Окружні села, в яких селяни фактично були вільними, поступово намагались перевести в кріпацькі.

4) Військові поселенці не виправдали сподівань російського імперського уряду, а тому згодом їх розформували.

ВИСНОВКИ

Таким чином, на основі проведеного дослідження ми дійшли до таких висновків.

Історіографічна та джерелознавча традиція, а також методологічні засади нашого дослідження дозволили у повному обсязі дослідити проблему діяльності Бузького козацького війська на Криворіжжі, при цьому було використано унікальні матеріали, що знаходяться в Криворізькому міському історико-краєзнавчому музеї.

Джерелознавчу традицію розгляду діяльності Бузького війська на Криворіжжі можна розділити на такі групи:

1) Місцева архівістика, що стосується безпосередньо нашого краю, зосереджена у фонді 14 Державного архіву Херсонської області України, пов'язана з територіальною діяльністю бузьких козаків, розселенням і боротьбою за вольності на Криворіжжі, представлена у роботах відомих українських істориків: О. Бачинської, О. Коника, О. Паталаха, В. Цубенко, В. Ячменіхіна та інших. Документи, що оприлюднені в цих дослідженнях, сьогодні представляють велику наукову цінність і служать фундаментом та орієнтиром для наступних дослідників історії Криворіжжя.

2) Накази імператриці Катерини II, імператорів Олександра I та Миколи I, начальника над військовими поселеннями О.А. Аракчєєва, що відображують боротьбу бузького козацтва за українські землі шляхом як судових тяжб за землю, так і відкритих збройних виступів проти імперської влади, зокрема проти військових поселень, а також різні матеріали з історії військових поселень, також дозволяють проаналізувати процес знищення бузького козацтва на Криворіжжі.

3) Джерела з усної історії – фольклорні матеріали з історії Криворіжжя, що мають певну традицію пов'язання краю з Козаччиною, її традиціями, представлені різноманітними легендами, переказами, байками. Усна історія Криворіжжя відображає специфіку існування нашого краю як

істинно козацького вільнолюбного поселення, що намагалось зберегти українську культуру та козацьку автономію в умовах перетворення Російської імперії на абсолютну монархію з поліцейським режимом.

Історіографічну традицію вивчення Криворіжжя як краю, пов'язаного з історією Бузького козацтва, можна класифікувати у такий спосіб:

1) Роботи криворізьких і дніпровських краєзнавців та істориків, які вивели на науковий рівень проблему перетворення Криворіжжя з козацького поселення на велике промислове місто-гігант. У кваліфікаційній роботі ми використовували унікальні матеріали з Криворізького міського історико-краєзнавчого музею, що являють собою не тільки матеріальні артефакти, але й безцінні наукові розвідки вітчизняних, зокрема місцевих, істориків та краєзнавців. Так, велику наукову цінність представляють праці Д.І. Яворницького, П.Л. Варгатюка, О. Мельника, І. Стеблини, О. Петрова, С. Світленка, А. Білоконя, М. Богомаза, О. Козленко та багатьох інших, які займаються дослідженням козацького минулого нашого краю.

2) Праці із загальної історії Бузького козацтва, що стосуються яу його окремого епізоду з військової, культурної, соціально-економічної, етнічної історії України. Нова парадигма історичного осмислення козацького минулого представлена сучасними професійним розвідками українських істориків: О. Бачинської, Я. Грицака, О. Дорошенка, О. Коника, А. Ложешник, О. Ложешника, О. Паталахи, С. Плохія, В. Цубенко, В. Ячменіхіна, Я. Тинченка. Жанри, в яких працює нова генерація українських істориків: біографістика, військово-історична антропологія, соціальна історія, історія військової уніформи, дозволяють заново переосмислити проблему козацтва, показати трансформацію його у напрямку регулярного війська та побачити в складних умовах існування бузького козацтва, його намагання зберегти власну державну демократичну традицію, волелюбність, військову майстерність, все те, що утворює невмирущу сутність українського народу.

Така новітня традиція історіописання за допомогою широкого комплексу принципів історичного знання та набору сучасних методів наукового

дослідження як загальнонаукових, так і специфічно-історичних, сприяли глибокому та комплексному дослідженню проблеми Бузького козачого війська на Криворіжжі і дозволив розкрити специфіку діяльності його в нашому регіоні.

Бузьке козацьке військо створювалось на засадах українського козацтва, про що свідчив споконвічний добровільний набір: основну частину його складали поселяни Бузької та Інгульської паланок, але приймались в ряди козаків добровольці з числа інших народностей: греки, угорці, валахи, болгари, грузини, молдовани, серби та інші.

Виникнення Бузького козацького війська було пов'язане з бажанням козацтва зберегти свої привілеї, вольності, право на рідну землю, військові традиції та символіку, цим і пояснюється успішна бойова діяльність його у складі Російської імператорської армії у війнах другої половини XVIII – першої чверті XIX ст. Про це свідчать також унікальні артефакти, що знаходяться в Криворізькому історико-краєзнавчому музеї, де зберігається козацький набір озброєння і спорядження: пістолет, гармата та різноманітні набої (ядра), скляні бомби та кулі для мушкетів, порохівниця та набір люльок для паління.

Проте цей процес виникнення та діяльності Бузького козацтва супроводжувався територіальними претензіями на землі бузьких козаків російської регулярної кінноти та місцевих поміщиків, які незаконно захоплювали землі Криворіжжя, а тому волелюбне військо не могло існувати як козацьке, що призвело до створення військових поселень на його землях, адже російський імперський уряд нічого не робив, щоб подолати ці суперечки.

Примусова інкорпорація бузьких козаків до російської імператорської армії та великі проблеми з наданням земельних наділів, зокрема і на Криворіжжі, ускладнювало життя Бузького козацтва і призводило до зубожілості.

Саме з періоду 80-х рр. XVIII ст. історія Криворіжжя стає тісно пов'язаною з історією Бузького козацького війська. Хоча саме поселення Кривий Ріг належало Херсонському пікінерному полку, порубіжні землі

Криворіжжя (Широке або Лозуватка – у різні часи) входили до Бузького козацького війська, з приєднанням до системи військових поселень Кривий Ріг став постійною територією проживання бузьких козаків, які стали бузькими уланами.

Кривий Ріг як свідчать наукові розвідки місцевих істориків та краєзнавців, зокрема Д. Яворницького, О. Мельника та О. Петрова, був споконвічно козацьким поселенням, що виріс із зимівників і одразу став військовою слободою, тобто місцем проживання козаків, спочатку запорізьких, потім бузьких. Гіпотези щодо попередніх міст потребують подальших досліджень, оскільки стосовно них є документальні заперечення з боку професійних істориків та краєзнавців, але інші джерела за допомогою контрафактичного методу актуалізують цю проблему.

Російський імперський уряд бачив у волелюбному козацькому поселенні Кривий Ріг лише сировинну базу, яку бажав використовувати для власних потреб, сама ж слобода постійно занепадала. Статистичні дані свідчать про суперечливий характер розвитку цього поселення, де коливання кількості проживаючих залежало від природних катаклізмів та дій московського керівництва, а тому військова слобода Кривий Ріг могла вирости до великих міст на кшталт Одеси чи Херсона, але так і залишилась військовою слободою наприкінці XVIII ст.

Знищення Бузького козацького війська відбувалось шляхом переведення його в розряд військових поселенців, що призвело до занепаду господарства на територіях, на яких воно було запроваджено. Для містечка Кривий Ріг це було катастрофою, яка затримала розвиток міста. Лише після реформ Олександра II і впровадження передових технологій та іноземних інвестицій місто стало на прогресивний шлях розвитку.

Перетворення бузьких козаків на звичайних військових поселенців – бузьких уланів, що повинні були сіяти та нести військову службу одночасно, просто знищило козацтво на Криворіжжі як стан і водночас призвело до занепаду економічного стану, адже хуторська система Криворіжжя була доволі

ефективною до цього і приріст населення відбувався хоч і суперечливо, але мав позитивні зміни.

Поширення системи військових поселень на Криворіжжі відбувалось екстенсивним шляхом: за рахунок приєднання до занепадаючих селищ – нових: Лозуватки, Вшивого (Покровського) та інших. Окружні села, які фактично були вільними, поступово намагались покріпачити шляхом приєднання до округів. Військові поселенці не виправдали сподівань російського імперського уряду, воювали вони погано, а тому згодом військові поселення розформували.

Проблема виникнення та діяльності Бузького козацького війська, в тому числі і на Криворіжжі, є мало дослідженою, проте має широкий фундамент для подальших досліджень в царині історії та краєзнавства.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

Джерела

1. Именной указ, объявленный в приказе Начальником Главного Штаба. Об именовании Украинской казачей дивизии Украинскою уланскою. **Полное собрание законов Российской империи. Собрание первое.** Том 33. Санкт-Петербург, 1830. 1178 с. С. 1037.
2. Именной указ, Данный Начальнику Главного Штаба. О разделении остальных двух полков Украинской уланской дивизии на четыре. **Полное собрание законов Российской империи. Собрание первое.** Том 34. Санкт-Петербург, 1830. 959 с. С. 953.
3. Именной указ, Данный Начальнику Главного Штаба. О сформировании Бугской уланской дивизии. **Полное собрание законов Российской империи. Собрание второе.** Том 34. Санкт-Петербург, 1830. 959 с. С. 100-101.
4. Именной указ, данный Сенату. – Об обращении бывших Бугских козаков Николаевской губернии, в уездах Елисаветградском, Ольвиопольском и Херсонском введворенных в первобытное их состояние с присовокуплением к ним Болгар, на их землях поселившихся. **Полное собрание законов Российской империи. Собрание первое.** Том 27. 1206 с. С. 589-596.
5. Именной указ, объявленный Инспектору резервной кавалерии Управляющим Военным министерством. О присоединении к 9 округу Новороссийского военного поселения казенных селений: Лозоватки, Костромского, Вшивого, с переименованием сего последнего в Покровское, и образовании при этом округе волости. **Полное собрание законов Российской империи. Собрание второе.** Том 28. Часть 1. Санкт-Петербург, 1854. 523 с. С. 167-169.
6. Именной указ, данный министру финансов об исключении из казенных именний, назначенных в состав Военного поселения, некоторых селений,

- находящихся в Херсонской губернии. **Полное собрание законов Российской империи. Собрание второе.** Том III. Санкт-Петербург, 1830. –№ 2497. 1093 с. С. 167-169.
7. Образование департамента военных поселений. Санкт-Петербург, 1843. 67 с.
 8. Отчет о военном поселении за 1824 год. Санкт-Петербург, 1825. 134 с.
 9. Предположение по резервным бригадам 1-й и 2-й Гусарских, 2-й Драгунской, 2-й Конно-егерской и 6-й Уланской дивизий. Санкт-Петербург, 1831. 11 с.
 10. Приказы главного над военными поселениями начальника генерала графа Аракчеева по корпусу поселенных войск 1820-го года. Санкт-Петербург. 1820. 497 с.
 11. Статистическое обозрение расходов на военные потребности с 1711 по 1825 год. Санкт-Петербург, 1859. 228 с.

Література

12. Аркас М.М. История Украины-Руси. Київ, 1993. 414 с.
13. Бачинська О.Б. Козацтво в «післякозацьку добу» української історії (кінець XVIII-XIX ст.). Одеса, 2009. 256 с.
14. Богомаз М.С. Придніпров'я рухається та тече... Дніпропетровськ, 2004. 416 с.
15. Варгатюк П.Л., Кан И.Л., Осадчук Г.С. Кривой Рог. **История городов и сел Украинской ССР: В 26 т. Днепропетровская область.** Киев, 1981. 840 с. С.285-323.
16. Варгатюк П.Л. Таким было начало. **Кривому Рогу 200. Историко-экономический очерк.** Днепропетровск, 1975. 208 с.
17. Военно-статистическое обозрение Российской империи. Т. 11. Часть 1. Херсонская губерния. Санкт-Петербург, 1848. 341 с.
18. Грицак Я. Нарис історії України. Формування модерної нації XIX-XX ст. Київ, 2019. 656 с.

- 19.Дорошенко О.М. Участь бузького козацького полку та його командира П.М. Скаржинського у російсько-турецькій війні (1787-1791 рр.). **Лукомор'я: археологія, етнологія, історія Північно-Західного Причорномор'я**. 2008. Випуск 2. С. 170-178.
- 20.Кабузан В.М. Заселение Новороссии (Екатеринославской и Херсонской губерний) в XVIII – первой половине XIX века (1719-1858 гг.). Москва, 1976. 306 с.
- 21.Козленко О. Дивосвіт отчого краю. Кривий Ріг, 2017. 168 с.
- 22.Коник О.О. Бузькі козаки в матеріалах фонду Херсонської губернської креслярні (ф. 14) Державного архіву Херсонської області. **Козацька спадщина: Альманах Інституту суспільних досліджень**. 2008. № 4. С. 172-179.
- 23.Лобачевський В. Бугское козачество и военные поселения. **Киевская старина**. 1887. № 12. С. 591-626.
- 24.Ложешник А.С. Отамани Бузького козацького війська: просопографічний портрет. **Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету**. 2013. Випуск № XXXVI. С. 55-58.
- 25.Ложешник А., Ложешник О. Козацька старшина Бузького козацького війська: особливості етнічного та соціального складу. **Краєзнавство**. 2018. № 1. С. 174-185.
26. Мельник О.О., Балабанов С.В. Військове поселення. **Історична енциклопедія Криворіжжя. Т.1**. Кривий Ріг: Видавничий дім, 2009. 704 с. С. 198-199.
- 27.Мельник О.О., Балабанов С.В. Військове поселення Кривий Ріг. **Історична енциклопедія Криворіжжя. Т.1**. Кривий Ріг: Видавничий дім, 2009. 704 с. С.199.
- 28.Мельник О.О., Балабанов С.В. Військова слобода Кривий Ріг. **Історична енциклопедія Криворіжжя. Т.1**. Кривий Ріг: Видавничий дім, 2009. 704 с. С. 197-198.

- 29.Мельник О.О., Балабанов С.В. «Записки Императорского Одесского Общества Истории и Древностей». **Історична енциклопедія Криворіжжя. Т.1.** Кривий Ріг: Видавничий дім, 2009. 704 с. С. 293.
- 30.Мельник О., Стеблина І. Нариси з історії Криворіжжя з найдавніших часів до 1800 року. Кривий Ріг, 2016.120 с.
- 31.Мельник О., Стеблина І. Про літочислення Кривого Рогу. Кривий Ріг, 2015. 75 с.
- 32.Мельник О.О. Хто ми?... Криворіжжя до Кривого Рогу (за матеріалами розкопок). Кривий Ріг, 2003.-116 с.
- 33.Осадчий Т.И. Крестьянское надельное землевладье в Херсонской губернии в связи с платежами крестьян. Херсон, 1894. 199 с.
- 34.Панафідін І.О. Військове поселення Кривий Ріг (1828-1857) та його вплив на становлення міста. Матеріали Четвертих Історико-краєзнавчих читань «Криворіжжя: погляд у минуле...». Кривий Ріг, 2018. 108 с. С. 5-8.
- 35.Паталах О. Від Січі до Чорномор'ї: Запорозьке та чорноморське козацтво в російсько-турецьких війнах другої половини XVIII століття. Київ, 2020. 324 с.
- 36.Паталах О. Станиці над Бугом. Історія Бузького козацького війська 1769-1817 рр. Київ. 2019. 348 с.
- 37.Плохій С. Брама Європи. Історія України від скіфських воєн до незалежності. Харків, 2021. 512 с.
- 38.Петров А. Первоисточники – чистые родники. Книга 1. Днепропетровск, 2011. 184 с.
- 39.Петров А. Первоисточники – чистые родники. Книга 2. Днепропетровск, 2011. 184 с.
- 40.По Екатерининской железной дороге. Выпуск. 1. Екатеринослав, 1903. 130 с.
- 41.Полонська-Василенко Н. Історія України: у 2-х томах. Т.2. Від середини XVII століття до 1923 року. Київ, 1995. 608 с.

42. Савур-могила. Легенди та перекази Нижньої Наддніпрянщини. Київ, 1990. 261 с.
43. Світленко С.І., Білокін А.М. Приорілля: історико-краєзнавчі нариси. Дніпропетровськ, 2004. 252 с.
44. Скальковський А. Хронологическое обозрение истории Новороссийского края 1730-1823. Часть 2. С 1796 по 1823. Одесса, 1838. 351 с.
45. Тинченко Я. Від козаків до гусарів. Як було зламано козацькі традиції у XVIII ст. Київ, 2018. 214 с.
46. Тинченко Я. Офіцерський корпус Армії Української Народної Республіки (1917—1921). Том 2. К, 2011. 424 с.
47. Цубенко В.Л. Боротьба Бузького козацького війська проти військових поселень кавалерії (1817-1818) рр. **Історична пам'ять**. 2011. № 1 (25). С. 43-52.
48. Цубенко В.Л. Документи з історії військових поселень України. Харків, 2008. 376 с.
49. Яворницький Д.І. Запорозж'я в залишках старини та переказах народу. Київ, 1995. 447 с.
50. Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків: у 3-х томах. Київ. 1990-1991. Т.1. 592 с.
51. Ячменихин К.М. Армия и реформы: военные поселения в политике российского самодержавия. Чернигов, 2006. 444 с.

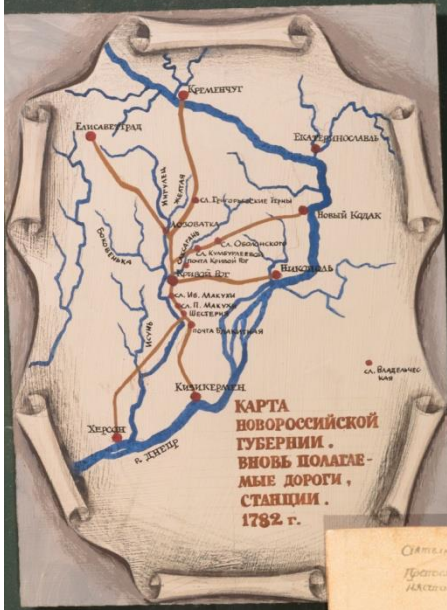
Додаток 1

Фото Інги Токар

Додаток 2

О КРИВОЙ ГИ ЗАСНОВАНО 27 КВІТНЯ (С 1747) ПУТЯ НА НОВОПРОКЛАДЕНОМУ ТРАКТІ ВІД КРЕМЕНЧУКА ДО ОЛЕКСАНДРІЦЯ (НИНІ ХЕРСОН).

Генеральная карта Новороссійской губерніи зъ означеніемъ запроектированныхъ шоссей та станцій. 1782 рік.

Генеральная карта Новороссійской губерніи съ означеніемъ запроектированныхъ путей и станцій. 1782 год.

Святислав Анань
Протоисправникъ восточнаго вѣдомства
Масловъ Савва Іоанновичъ

Слѣдующимъ въ путь

Потребныя для станцій: 1) 25 тысячъ сѣна для лошадей, 2) 10 тысячъ овсяной соломы, 3) 10 тысячъ пшеницы, 4) 10 тысячъ ячменя, 5) 10 тысячъ ржаной соломы, 6) 10 тысячъ овсяной соломы, 7) 10 тысячъ пшеницы, 8) 10 тысячъ ячменя, 9) 10 тысячъ ржаной соломы, 10) 10 тысячъ овсяной соломы.

Всего станцій — 10

Полковникъ Свѣдъ
Антонъ Кошачъ-Реторъ
Войсковой Инженеръ
Губернаторъ

Хорошо на вѣдъ станцій и на вѣдъ станцій
Своемъ распоряженіемъ надлежитъ доставить
станцій по дѣлу и на вѣдъ станцій
станцій Крѣпъ и на вѣдъ станцій
на вѣдъ станцій

Расписание размещения основных почтовых станций на р. Ингулецъ от Кременчука до Херсона. 27 апреля 1775 г.

1	Крем. Овчинъ Свѣдъ	5	10	Шибовицкаго приискаго почтового станціи
2	Свѣдъ Свѣдъ	5	10	Поросицкаго почтового станціи
3	Свѣдъ Свѣдъ	5	10	Свѣдъ Свѣдъ почтового станціи
4	Свѣдъ Свѣдъ	5	10	Свѣдъ Свѣдъ почтового станціи
5	Свѣдъ Свѣдъ	5	10	Свѣдъ Свѣдъ почтового станціи
6	Свѣдъ Свѣдъ	5	10	Свѣдъ Свѣдъ почтового станціи
7	Свѣдъ Свѣдъ	5	10	Свѣдъ Свѣдъ почтового станціи
8	Свѣдъ Свѣдъ	5	10	Свѣдъ Свѣдъ почтового станціи
9	Свѣдъ Свѣдъ	5	10	Свѣдъ Свѣдъ почтового станціи
10	Свѣдъ Свѣдъ	5	10	Свѣдъ Свѣдъ почтового станціи

Вовідомленні П Казимирського про доставку лісу на пошулову поштовою станціи та мѣгел для козацків. 28 квітня 1775 г.

Сповідненні П Казимирського о доставкѣ лісу на строительствѣ почтовыхъ станцій и мѣгел для козацків. 28 апрѣля 1775 г.

Розклад розміщення основних поштових станцій на р. Інгулець від Кременчука до Херсона. 27 квітня 1775 г.

Расписание размещения основных почтовых станций по р. Ингулецъ от Кременчука до Херсона. 27 апреля 1775 г.